Національна академія наук України
Відділення історії, філософії та права
Інститут історії України

Лариса Якубова

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІ «ІСТОРИЧНІ ВІЙНИ»: ВВЕДЕННЯ В ДИСКУРС НЕНАВИСТІ І ЗНИЩЕННЯ

Аналітична записка

Київ – 2023

УДК 94(470+571:477) «2014/2023»

Підготовлено у межах бюджетної програми
«Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень»
(КПКВК 6541230)

Якубова Лариса

Російсько-українські «історичні війни»: введення в дискурс ненависті і знищення. Аналітична записка / Відповідальний редактор В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2023. – 68 с.

В праці проаналізовані умови становлення історичної свідомості росіян у пострадянську добу та методи її політичної інструменталізації чинним політичним режимом. Показано, що політика пам'яті була важливим елементом тоталітарного розвороту, а маніпуляції масовою свідомістю із залученням інструментарію «історичних воєн» стали не лише провідною складовою стратегії підготовки, розпалювання та загострення російсько-української війни, а й розбудови тоталітарної системи в Росії.

Надані рекомендації стосовно посилення адаптаційних можливостей українського соціуму та забезпечення засад державної безпеки в умовах інформаційних воєн.

Відповідальний редактор: **Валерій Смолій**, академік НАН України

© Інститут історії України
НАН України, 2023
© Якубова Л.Д., 2023

ЗМІСТ

Вступ 4
Історичні війни як інструмент гібридної експансії 8
Маніпуляції з масовою історичною свідомістю як підґрунтя негативної мобілізації 17
Неоімперська парадигма – основа неототалітарного розвороту . . . 31
Російсько-українські «історичні війни» 40
Росія № 0 – міф походження 47
Висновки й рекомендації 58

ВСТУП

Проблема формування історичної пам'яті та засад політики пам'яті має свою розлогу і доволі конфронтаційну історіографію, що цілком зрозуміло, адже «історичні війни» тривають в Україні та на пострадянських просторах не перший рік. Зрозуміло, що історична пам'ять є певним імперативом сьогоденних суспільних і культурних практик, що уможливлює солідаризацію громадян України в умовах повномасштабної війни. Фактично, ця метафора для позначення сукупності донаукових, наукових, квазінаукових і ненаукових знань і масових уявлень про спільне минуле за браком консенсусу навколо питань поточного політичного порядку денного перетворюється на інструмент суспільного договору, що забезпечує стабільність державного суверенітету.

Варто наголосити, що в Україні, як і в усіх країнах, що пережили комуністичний експеримент, процес формування та стабілізації історичної пам'яті не доводиться розглядати за аналогією з тими процесами, що відбувалися в цивілізованих країнах. В радянські часи історична пам'ять мешканців України формувалася владою згори. Саме вона вирішувала, що пам'ятати, а що викреслити з неї; кого уславлювати, а кого знеславлювати і табуювати; що і кому досліджувати і зберігати в архівах; які книжки читати і писати; які пам'ятники зводити, які знищувати; кого призначати вікопомними героями, а кого об'явити ворогами народу і радянського ладу. Послідовне примусове запровадження принципу партійності призвело до глибоких деформацій не лише в офіційній візії минулого, історичній науці, а й комплексі історичних уявлень пересічних радянських українців. Саме тому завдання повернення повноцінної картини минулого, заповнення лакун історичного знання, а разом із тим і нового самоосмислення нації та особистості на засадах подолання вибіркової історичної амнезії перетворилося в пострадянських країнах на тривалий, складний і внутрішньо суперечливий процес. Міра гостроти проблем, що виникали на цьому шляху, безпосередньо залежали від вектору суспільно-політичного розвитку, що його зрештою обирали те чи те суспільство, та чи та країна.

Природна і стала суверенізація неможлива без послідовної, фахової і системної роботи з минулим. Осмислення історичного шляху держави і нації, створення національного історичного гранднаративу та дискурсивне включення в світовий історичний процес є не менш важливим етапом і ознакою суверенізації, аніж суверенізація геополітична. Для посттоталітарних країн і країн з колоніальним минулим це завдання виявилося надскладним, адже передбачало фаховий демонтаж тоталітарного і колоніального спадку. Саме масштабністю завдань обумовлювалися складності

та коливання в розвитку української історичної науки, з одного боку, державних практик здійснення політики пам'яті, з іншого[1]. Надзвичайно потужним чинником до 2022 р. залишався тиск, а фактично – гібридні практики експансії з боку Кремля, що, використовуючи розлогу політичну агентуру та засоби м'якої сили, нав'язував Україні власні стандарти роботи з минулим і парадигму «спільного минулого»[2]. Події повномасштабної фази російсько-української війни та дискурсивні практики, що її супроводжують/забезпечують/рефлексують як в офіційному середовищі країни-агресора, так і в середовищі «релокантів», унаочнили, що так звана політика пам'яті РФ була і залишається одним із низки інструментів інформаційної експансії, покликаних підготувати і підвищити ефективність експансії військової. Завдання, що ставляться Кремлем перед бійцями «історичного фронту» в РФ, в доволі успішно виконуються. Ефективність пропаганди з апеляцією до умоглядної російської історії залишається надзвичайно високою і зростає. Крім того варто відзначити її дієвість за кордоном, передусім у середовищі російськомовних мігрантів радянської і пострадянської доби. Історична парадигма «великої Росії» досі панує в світовому інтелектуальному просторі, що є наслідком інерційності мислення та банального незнання історії України, зокрема всередині славістичних і так званих євразійських студій.

Отже, потенційний токсичний і деструктивний вплив давно сформованих осередків кремлівського «історичного лоббі» в світі навряд чи питомо зменшуватиметься впродовж ближчих років. В цьому сенсі науковий демонтаж пропагандистських та квазіісторичних дискурсів, які вже тривалий час панують у світі, стає інструментом стратегії забезпечення перемоги України і розбудови безпечного повоєнного світу, що недосяжний без усвідомлення загроз, які генерує рашистська Росія. Викриття наслідків політичної інструменталізації історії Кремлем та фокусів її системного спотворення становитиме одне з провідних завдань вітчизняних істориків. Донесення світовій спільноті суті деформації російської історії, механізмів її привласнення і перетворення на нищівне геноцидарне знаряддя щодо України є запорукою досягнення сталого миру і розбудови світу майбутнього. Не втрачає своєї актуальності також і зміцнення засад опорності українського проекту та державної безпеки України на фронті ціннісного/ цивілізаційного протистояння російській неоімперській інвазії.

---

[1] Докладніше про передісторію проблеми див.: Українське століття (1921–2021): витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси / Відп. ред. В. Смолій; Наук. конс. Г. Боряк; Авт. кол.: Т. Водотика, В. Головко, Ст. Кульчицький, Л. Якубова. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо"«, 2021.

[2] Окремі аспекти проблеми в історичній динаміці висвітлювалися авторкою у працях: Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. – К.: ТОВ «Видавництво «КЛІО"«, 2018.; Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2019.

Базовий конфлікт між новітньою *русской*[3] тоталітарною ідентичністю і новітньою ліберально-демократичною українською ідентичністю розгортається на всіх рівнях їхнього оприявлення, в історичній царині зокрема. Засадничі відмінності смислових рядів і ціннісної наповненості української і російської історіографії і, відповідно, політики пам'яті, стали природним муром на шляху *«рускаго міра» та його наступної форми – «рашизму»*. Водночас недооцінювати деструктивний вплив кремлівських політтехнологій не доводиться.

Від початку повномасштабної війни Росії проти України все активніші голоси про необхідність «подолання минулого», деконструкцію колоніального історичного наративу (деколонізацію) для самої України. В такий спосіб вже на повний голос оприявнюються давні тенденції. Задовго до 2014 року українським історикам, незалежно від політичних сил, які традиційно стояли в опозиції російському імперіалізму, велося про нагальність постколоніальної ментальної емансипації України. На правду, до останнього часу суспільство переважно лишалися глухим до таких закликів і думок, вважаючи їх аж занадто радикальними. Від весни 2022 року вже суспільство інколи демонструє надміру радикалізму в запереченні ментального впливу Росії, російської культури і мови. Аж таку, що вже історикам доводиться закликати до врівноваженості і поміркованості. Втім, про яку поміркованість чи виваженість можна вести мову в умовах

[3] В російському політичному словнику відсутня дефініція, яка визначає автентичну національно-громадянську форму, похідну від тої чи тої форми націоналізму (вузько російського – з рос. «русский»; великодержавного/імперського – з рос. «великороссийский»). Застій наукової та суспільної думки зрештою призвів до плутанини, яка подається як норма через дефініцію «россиянин». Впродовж перших двох десятиріч пострадянського транзиту саме це означення виступало основним не лише в суспільному просторі, а й у нормативних документах як універсальне означення громадянина РФ. Воно покликане було покривати всі етнічні складові РФ як відповідник самоназви представника громадянської нації, що перебувала в стадії становлення. Однак, ані громадянська нація, ані навіть етнічна російська нація як феномен сучасного світу в РФ так і не сформувалися. Відбулося це внаслідок гальмування процесу націєтворення, а згодою і його штучного призупинення. Від 2012 р. на тлі консервативного розвороту і зміцнення позицій прихильників проекту «русского мира» у Кремлі, вищі посадовці, зокрема президент, все частіше застосовують словоформу «русский» замість «россиянин». Нині саме «русский» накидається згори як офіційно усталений стандарт нової національно-державної ідентичності (у попкультурній версії – «Я русский!»). На наших очах колишня консервативна інтегративна політтехнологія «русский мир» посідає позицію нової державної ідеології, сама держава намагається набути форми імперії, здійснюється політичний переворот, сама держава трансформується в тоталітарну систему. З огляду на ці складні трансформації, які ще тривають, пропонуємо для виділення з загального смислового поля імперсько-тоталітарного складника та означення цієї злоякісної неоімперсько/неототалітарної/етнофілетичної форми реальності послуговуватися формою «рускій мір» («рускаго міра») для означення самої доктрини та її похідних, а також «рускій» – для означення ідентичності та політичних сил, що є основою тоталітаризації РФ на ідеологічних засадах «рускаго міра». Пропонований термін є робочим на перехідний час.

кривавого побоїща та варварських практик, які демонструє країна, що перетворила тезу «спільної історії» на універсальний чинник поневолення, а останні тридцять років цинічно використовувала її для дезінтеграції України і руйнування її державного суверенітету?

З огляду на цю надзвичайно складну ситуацію вироблення універсальних антидотів «історичній отруті» і в часи війни і на майбутнє перетворюється на доволі складне завдання. Складність його полягає ще й у тому, що Україна зрештою має докорінно змінити свій статус у масовій свідомості європейців, американців, австралійців, мешканців Африки, Азії та Океанії – з країни-лімітрофа, на державу-націю зі своєю історією і майбутнім, яке вона визначає самостійно, не озираючись на умоглядну «спільну історію» з Росією. Аби зрозуміти суть проблем у сфері так званих «історичних воєн» і деконструювати міфи, якими вона обросла, доведеться зануритися в «міфотворну» кухню Кремля.

Історичні війни як інструмент гібридної експансії

Автономне існування історіографій (наскільки в сучасному світі можна казати про автономність національних історичних наративів і шкіл) РФ та України засвідчують, що казати про повноцінний демонтаж колоніальних ґранднаративів та суверенізацію дискурсів не доводиться. На перешкоді цього, здавалося б, природного процесу, що супроводжує зазвичай суверенізацію держав, постає низка історичних чинників, що в ситуації російсько-українських відносин набувають вкрай драматичного характеру. Не буде перебільшенням твердження, що провідну роль у цьому впродовж незалежності відігравала системна ментальна та фінансова залежність українських еліт від умовних Кремля та Заходу. Традиційне коливання державної політики пам'яті та комеморативних практик між західноєвропейським/американським і російським історичними наративами світового історичного процесу загалом, історії Росії та Украї- ни зокрема, було віддзеркаленням несамостійності українського політикуму[4], що розривався поміж критикою з заходу і шантажем зі сходу.

Лейтмотивом позиціонування Росії в світі стали слова Владіміра Путіна про те, що «Росія може і повинна гідно зіграти роль, продиктовану її цивілізаційною моделлю, великою історією, географією та її культурним геномом, в якому органічно сполучаються фундаментальні основи європейської цивілізації і багатовіковий досвід взаємодії зі Сходом, де нині активно розвиваються нові центри економічної сили і політичного впливу»[5]. Історичні алюзії, якими традиційно рясно приправлялася риторика кремлівського керманича, та апеляції до властиво російського генетичного коду, що підносилися як підвалина претензій на світову роль, не мають вводити в оману. Насправді йшлося про те, щоб використати світову кризу і «вискочити» на перші ролі у світовій політиці за допомогою єдиної доступної стратегії – дестабілізації світового політичного простору засобами гібридної війни в Україні й традиційних гарячих точках (Ірак, Сирія, Близький Схід, КНДР, Афганістан тощо) та інструментами «м`якої сили» в решті світу.

Битви на історичних фронтах цілковито передбачувано загострилися через прагнення Кремля вибудувати специфічну санітарну зону, яка б стримувала просування національно-визвольних ідей углиб пострадянських територій. Найбільш різких форм загострення протистояння на «історичному фронті» набуло з країнами Балтії, де російська/російськомовна громада чинила опір поверненню в суспільно-політичний дискурс пам'яті про заслуги

[4] Докладніше про так звану війну історичних пам'ятей, хоча з огляду на події останнього року правильніше буде казати про гібридну інформаційну агресію Росії проти України в сфері історичної пам'яті, історичної політики і дослідження історії, див: Якубова Л. Євразійський розлам… С. 110—133.

[5] Путин Владимир. Россия сосредотачивается – вызовы, на которые мы должны ответить // Российская Газета. – 2012. – 16 января. URL: https://rg.ru/2012/01/16/statya.html

борців за незалежність та повстанців повоєнної доби, передусім педалюючи так звані утиски своїх прав. Від 2003 р. додалися конфлікти із Польщею навколо трактування подій у Катині та Другої світової війни. Зрештою РФ перейшла до латентного ідеологічного протистояння «експансії» Заходу, звинувачуючи його в інспіруванні «кольорових революцій». Поради стосовно необхідності осмислення радянського досвіду відкидалися як посягання на державний суверенітет.

Виразно антиревізіоністська за риторикою історична політика, як слушно зазначає Л. Гудков, «увійшла як складова легенда легітимації влади режиму»[6]. На тлі інспірованих пропагандистськими ЗМІ скандалів навколо *«Бронзового солдата»* і нових законів у країнах Балтики почалося переможне повернення радянської схеми історії[7]. Візуальною відповіддю на сформований владою же виклик став рух «Наші», що розгортався на державні гроші під гаслами «Наших б'ють!». Він же взяв на себе функцію каналізації негативістських і ксенофобських налаштувань росіян, що зростали мірою розгортання світової фінансової кризи. Відвернення уваги від кризи 2008 р. в російських реаліях було знайдено у «невеличкій» переможній війні в Грузії. Перетворення на сіру зону чергового шматку чужої території подавалося як перемога Росії. Так Південна Осетія услід за Придністров'ям стали смисловими орієнтирами неоімперського розвороту, що потужно нарощував свою демографічну базу та політичний вплив у світі.

Виступаючи на саміті НАТО в Бухаресті на початку квітня 2008 р., президент Росії зауважив, що свої землі Україна отримала від Польщі, Чехословаччини, Румунії та Росії; Крим було передано Україні без дотримання відповідних процедур; вона є складним «утворенням», і що її орієнтування на співробітництво з НАТО може поставити « утворення » на межу існування; в Україні мешкають 17 млн росіян, а її південь є суцільно російським[8]. Подальші спекуляції минувшиною, російським та кримським питаннями унаочнювали геополітичні прагнення Кремля і були інструментом їхнього досягнення. Як і в радянські часи, монополізація та приватизація владою комеморативних практик, перетворення їх на додаток пропагандистської машини спотворили не лише професійну історіографію, а й суспільно-політичне життя російського суспільства як таке.

---

[6] Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. М., 2022. Т. 1. С. 689.

[7] Підпорою цього розвороту стала, як підмітила Н. Давидова, теза: «Якби не зрада Гітлера, то Червона Армія крокувала б Європою нога в ногу з союзниками, а натомість СРСР довелося захищати свою країну. Мабуть, «можемо повторити» і не належить до перемоги над фашизмом, бо навіщо повторювати те, що закінчилося перемогою? А ось із завоюванням Європи під прапорами нацизму – цей гештальт не закритий». (Давидова Наталія. Путінський нацизм: погляд крізь психоаналітичну призму. Український інститут майбутнього. 30.06.2022. С.35. https://drive.google.com/file/d/1-82xoiJiJQ0Qo4sb3c7DZhlZn3l08P23/view)

[8] Выступление Владимира Путина на саммите НАТО (Бухарест, 4 апреля 2008 года) // УНІАН. – 2008. – 18 апреля. URL: https://www.unian.net/politics/110868-vyistuplenie-vladimira-putina-na-sammite-nato-buharest-4-aprelya-2008-goda.html.

Політика пам'яті, якщо вона перетворюється на «ерзац громадянської релігії – зі своїм культом, пантеоном святих, іконами, ритуалами»[9], стає надпотужним інструментом мобілізації суспільства, розширяючи разом із рештою інструментів (церква, освіта, пропаганда тощо) межі застосування та рівень ефективності державних практик. Спокуса підпорядкувати цей інстру-мент інтересам державної машини в сучасному світі залишається незмінно високою. Однак маніпуляції політикою пам'яті на державному рівні, як засвідчує досвід путінської Росії, торують шлях у безодню. В сфері поводження з масовою історичною свідомістю путінська Росія виявилася не просто спадкоємцем СРСР, а й перевершила його.

Подібно до СРСР путінська Росія практикує особливу форму пам'яті, що є водночас і формою забуття. Після тривалих дослідів і трансформацій в основу офіційної політики пам'яті, котра є частиною культу так званої Перемоги, як слушно зазначає Я. Берендс, покладено ідею вищості «*русского народа*»[10]. Перетворення політики пам'яті на інструмент негативної мобілі-зації російського суспільства, а пропаганди – на дієвий канал її досягнення, зумовлюється не так стійкістю радянської традиції, як тими можливостями, які відкриває перед чинною владою монополізація права на тлумачення минувшини. Власне, відродження і культивування занепалих упродовж 1990-х рр. радянських історичних/пам'яттєвих кліше обумовлювалося прагматичними розрахунками і потребами російського авторитаризму, що вже від 2004 р. став на шлях консервації режиму і гальмування посттоталітарного транзиту РФ. Прикметно, що місію приватизації минулого було покладено на «президента-модернізатора» Дмітрія Медведєва, що дозволило закамуфлювати справжні цілі консервативного розвороту шарами прогресистської риторики.

У 2009 р. було створено Комісію з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду Росії. Її очолив директор Інституту російської історії РАН Андрєй Сахаров. До складу комісії увійшли чиновники вищого рангу та депутати Державної Думи РФ. Такою була російська відповідь на ініціативи Празької декларації. Варто уваги, що вона відповідала настроям росіян, 60% яких підтримували ідею запровадження кримінальної відповідальності за заперечення перемоги СРСР у Другій світовій війні[11]. Під духопідйомні розмови про майбутні технологічні прориви Росії та прискорену модернізацію, президент Медведєв заповзявся

[9] Война памяти. Интервью с Георгием Касьяновым // Новое литературное обозрение. 2019. 27 февраля. URL: https://www.nlobooks.ru/events/novosti/voyna-pamyati-intervyu-s-georgiem-kasyanovym/?fbclid=IwAR0TY0c3rybIZesukayzvyj2LWBuPaoyi9Ap7fzbFUT5ZEYzLxMKWyHE5FU.

[10] Ян Клаас Берендс. Истоки сегодняшней политики памяти Кремля: исторические корни и политическая функция культа победы в путинской России // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. Русское издание. – 2016. – № 1. URL: http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss25.html.

[11] Высказывается предложение ввести уголовную ответственность за отрицание победы СССР в Великой Отечественной войне, заслуг и подвигов всего советского народа. Как вы относитесь к этой инициативе? URL: https://wciom.ru/zh/print_q.php?s_id=601&q_id=43608&date=18.04.2009.

протистояти «ревізії» історії. Невдовзі, після того, як учасники російсько-грузинської війни отримали Георгіївські ордени, стало зрозуміло, що під недопущенням «ревізіонізму» розуміється накладання табу на вихід офіційного історичного наративу за межі усталеного в піздньорадянські часи формату[12].

Нагадаємо, що 2008 рік минув у безперервних сутичках російських та українських дипломатів і високопосадовців, кульмінацією яких стала відмова президента Д. Медведєва відвідати офіційні урочистості з нагоди 75-х роковин Голодомору в Києві, що було й не дивно: історична місія Д. Медвєдєва полягала і апробуванні комбінованих методик, які дозволяли зрощувати провладну базу всередині країни за рахунок перенесення уваги на викорінення/переслідування «іншого» як у минулому, так і опосередковано через нього – у сучасності. Смисловим полем їхнього впровадження після російсько-грузинської війни стали так звана Велика Вітчизняна війна та міф про «народ-визволитель», перетворені на живильне середовище російського неоімперіалізму. Визволяти сучасним росіянам пропонували «стражденних» російськомовних чи не усюди на пострадянських теренах.

Ідеологема «спільної історичної пам'яті» та відповідних їй «спільних поглядів на суспільний розвиток», перетворилася на універсальне знаряддя м'якої сили Кремля, яка застосовувалася в численних дипломатичних і політичних демаршах, особливо за каденції президента В. Ющенка. Вимоги і претензії Кремля до колишніх сателітів СРСР та союзних республік сповідувати «спільну історичну пам'ять» балансували на межі відкритого втручання у внутрішні справи і виглядали як прямий тиск/шантаж, понад те – вочевидь дисонували з логікою історичного поступу світу. Як влучно зауважила білоруська дослідниця Свєтлана Алейнікова, йшлося про «необхідність вшанування спільних пам'ятників, дат та імен, пов'язаних із найважливішими подіями вітчизняної історії»[13]. Зрозуміло, схвалених Кремлем. Езоповою мовою С. Алейнікової – про «компромісне розуміння історії, що виражається в колегіальному виборі пріоритетної моделі історичного минулого, оскільки передбачає не так спільну історичну пам'ять (історію), як єдине (одноманітне) ставлення до неї»[14]. Набагато небезпечнішим було те, що від 2010 р. Кремль

---

[12] Нагадаємо, в 1992 р. Президія Верховної Ради РФ відновила Орден Св. Георгія та Георгіївський хрест, де використано так звану георгіївську стрічку. Першими нагороди отримали російські військовослужбовці, які брали участь у російсько-грузинській війні 2008 р. Впровадження георгіївської стрічки мало на меті синтезувати на візуальному та символічному рівнях героїку Російської імперії, СРСР і сучасної Росії, зв'язавши їх у нерозривне ціле. Це була заявка на створення універсального символу перемоги. Див.: Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 – июль 1956 гг.) – Москва, 1956. – 500 с.; Колесников Г. А., Рожков А. М. Ордена и медали СССР. – Москва, 1978. – 311 с.

[13] Алейникова С. «Русский мир»: белорусский взгляд: монография. Минск: РИВШ, 2017. С. 87.

[14] Алейнікова С. Конструювання Російською православною церквою образу Великої Вітчизняної війни у контексті інформаційної безпеки Росії, України та Білорусі. Ґілея: науковий вісник. Випуск 77 (№ 10). 2013. С. 314–318.

претендував не лише на монополію у трактуванні історії пострадянських країн, а й на визначення спільної платформи «системи цінностей».

Чимдалі більша дистанція між російським/владним баченням Великої Вітчизняної війни (сакралізованої і табуйованої до переосмислення вже після чеченських воєн) та національними наративами Великої Вітчизняної / Другої світової, що створювалися в колишніх радянських республіках – безпосередніх учасницях і жертвах як нацистської агресії, так і радянського імперіалізму, стала постійним джерелом міждержавних конфліктів. Змагання національних історичних наративів було не лише причиною ускладнення міждержавних відносин РФ із низкою країн (серед них була і Украї- на), а й потужним інструментом дипломатичної демагогії РФ, що в такий спосіб намагалася підвищувати свій геополітичний вплив. Штучно загострюваний Кремлем конфлікт був усвідомлено вибудованим інструментом гібридного тиску на країни, що раніше перебували в зоні впливу СРСР. Україна була лише однією з них, втім – однією з найбільш стигматизованих. Стигматизація України і українців як частково «колаборантів» нацистського режиму мала вагому підтримку і в європейських країнах, а ще більше – всередині РФ. Масова історична свідомість росіян, слід визнати, трансформувалася в специфічний спосіб. Широкі верстви населення демонстрували активне заперечення можливості переосмислення минулого, що межувало з релігійним фанатизмом.

Згадаємо один з характерних прикладів. Йдеться про одну з реакцій на книги Віктора Суворова[15] – «Нахабна підтасовка, спрямована на очорнення одного з найбільш світлих (хоч і трагічного) періодів нашої історії, – писав в одному з обговорень дописувач з ніком и_96, – Чому ми вважаємо Резуна фальсифікатором? *Резун, замахнувшись на найсвятіше в історії свого народу (все одно, ким він себе вважає, росіянином чи українцем), звинуативши його в здійсненні найтяжчого злочину в історії XX століття* (курсив мій – Л.Я.), жодного разу не поставив під сумнів свої висновки»[16]. Ця теза стала основою гуртування сил, неспроможних здійснювати інтелектуальну та духовну роботу над радянським минулим, що проголошувалося «святая святих».

Причини табуювання «переписування історії» так званої Великої Вітчизняної війни та глибинні основи формування цього феномену масової свідомості піздньорадянської і, відповідно, пострадянської доби, зрозумілі. Не менш сталим залишається феномен активного агностицизму щодо напрацювань

[15] Владімір Резун – автор книг «Ледокол» та «День М». Колишній співробітник легальної резидентури ГРУ СРСР у Женеві. В 1978 р. став перебіжчиком, заснувався у Великобританії і згодом видав низку бестселерів, що викривали методи зовнішньої політики СРСР. Праці побудовані в концепті історичного ревізіонізму, де роль СРСР у розв`язуванні Другої світової війни дорівнювалася ролі Німеччини. Вихід книг у Росії спричинив хвилю як критики, так і схвальних рецензій з боку професійних істориків, а також напрочуд емоційне обговорення пересічними читачами. Врешті, вплив видань на масову думку був таким потужним, що, за дотепним висловом Дмитра Хмельницького, «антирезунізм» склався у мережеву субкультуру.

[16] Дмитрий Хмельницкий. «Антирезунизм» как субкультура // ВикиЧтение. Правда Виктора Суворова. URL: https://history.wikireading.ru/29696

пострадянських історичних шкіл. Саме вони потужно гальмують становлення національних ґранднаративів і стабілізацію національних ідентичностей. Вони ж виступають дієвим інструментом «м`якої сили» путінської Росії, що вміло «натискаючи» на больові точки пострадянських національних організмів кілька разів на рік (адже свята та знаменні дати, пов`язані з ВВВ, рівномірно розкидані календарем і постійно дають підстави для підтримувальних ін'єкцій пропаганди), тримає пострадянські суспільства на своєрідному ментальному поводку. Системність міфу ВВВ дозволяє виконувати це філігранно, оскільки ідеться не лише про канон сприйняття геополітичної ситуації часів Другої світової війни та ролі, яку в ній відіграв СРСР, а й канон мислення як такий. Канон цей, на жаль, переважно лишається суто радянським. Острівці нового мислення, відвойовані істориками національних шкіл під час акцій декомунізації, там де вона відбулася, не забезпечують достатньої міри невразливості щодо пропагандистських атак Кремля. На жаль, досі більшість homo postsovetikus не готові до відповідних інтелектуальних і моральних навантажень. Натомість досі йдеться про запеклий опір не лише державній політиці пам`яті, а й часто-густо – про антиревізіонізм як тренд суспільно-політичного простору, що найбільше притаманний Росії, втім властивий і низці субкультурних спільнот пострадянських терен. І Росія, як правонаступниця СРСР, і антиревізіоністські субкультурні спільноти сповідують, за влучним висловом, Дмитра Хмельницького «неправдиву історичну пам`ять» (з рос. – *«ложная историческая пам'ять»*[17]).

Тим часом, волаючи про неприпустимість історичного ревізіонізму, путінська Росія здійснювала його не соромлячись. А крім того – додала до спотвореного піздньорадянського ґранднаративу «новоросійський», «кримнашистський» та «євразійський» міфи, що започаткували розбудову ґранднаративу путінської епохи. Власне, від 2014 р. ідеться не про що інше як про системну фальсифікацію історії та її цинічну політичну інструменталізацію.

При цьому з усією очевидністю виявляється така закономірність – кожного разу, коли з'являлася хоча б примарна загроза дестабілізації влади, В. Путін влаштовував масове зібрання, апелював до крові жертв ВВВ. Так, було зокрема на мітингу в Лужниках після масових протестів на Болотній площі. В. Путін цинічно використав історичну карту: «У нас практично немає такої сім'ї, яку б обійшли біди минулого століття. Питання оцінки тих чи інших історичних подій досі розколюють країну і суспільство. Ми повинні залікувати ці рани, відновити цілісність історичної тканини. Не можна далі займатися самообманом, викреслюючи неприглядні чи ідеологічно незручні сторінки, розриваючи зв'язок поколінь, впадаючи у крайнощі, створюючи чи розвінчуючи кумирів. Варто припинити помічати в історії тільки погане, сварити себе більше, аніж зроблять будь-які наші недоброзичливці. Критика потрібна. Але без відчуття гідності, без любові до Вітчизни ця критика є принизливою і непродуктивною... Ми маємо пишатися своєю історією, і нам є чим пишатися. Вся наша

[17] Дмитрий Хмельницкий. О ложной исторической памяти // ВикиЧтение. Правда Виктора Суворова. URL: https://history.wikireading.ru/29684

історія без купюр має стати частиною російської ідентичності. Без визнання цього неможливі взаємна довіра та рух суспільства вперед»[18].

На росіян цей маніпулятивний прийом діяв безвідмовно. Понад те, саме від 2012 року психологічні досліди із застосування вже сформованого міфу Перемоги ставали все масштабнішими, захоплювали всі вікові категорії, перетворюючись на масові містерії культу мертвих/смерті по-російському. З ентузіазмом долучившись до маскарадів із масовим перевдяганням у військові однострої від немовлят до глибоких стариків, Росія розміняла зерна правдивої пам'яті про ВВВ на масовий психоз, дуже вдало поіменований «побєдобєсієм». Включення масового підсвідомого влада і домагалася.

Масштабнішою ставала й політична інструменталізація наукових досліджень[19] за для виправдання анексії Криму та підведення псевдонаукового підґрунтя під цей міжнародний злочин. Перетворення публіцистичних метафор[20] на універсальний аргумент академічних дискурсів, вибірковість у підборі джерел та історіографії, індокринованість замість наукової об`єктивності, замовчування чи ігнорування цілих пластів науково-теоретичного знання та джерел – за такими трендами трансформувалася російська історична наука загалом, україністика зокрема. Системна фальсифікація історії[21] перетворила публічну історію, як за радянських часів, на служницю державної пропагандистської машини. Характерною прикметою масового істо-ричного дискурсу стала концептуальна примітивізація, з притаманними бульварному дискурсу містицизмом, теоріями змов, утаємниченістю, натяками на існування «вищих істин», доступних лише обраним. Іншим трендом путінської доби стала зростаюча пристрасть до «ретроутопічної квазіреальності» (А. Колесников)[22], що запро-

[18] Выступление Владимира Путина на митинге в Лужниках. URL: https://ria.ru/vybor2012_putin/20120223/572995366.html.

[19] Див.: Губогло М.Н., Старченко Р.А. Референдум в Крыму 16 марта 2014 года. Опыт этносоциологического исследования. – М., ИЭА РАН, 2015.; Плеханов А.А. Инструментализация истории в политике нациестроительства Украины в постсоветский период: дис. ... к. ист. н.. — М., 2018.

[20] Яскравим зразком такого підходу можуть слугувати тези, сформульовані М. Губогло в парадигмі «Російськомовної Вандеї» як боротьби процесів згортання розповсюдження російської мови («мовна революція»), пов`язаної з розпадом СРСР, та зустрічного руху за збереження і розповсюдження російськомовності (в оригіналі – « русскоязычия «) («мовної контрреволюції») (Див.: Губогло М.Н. Нравственная энергия русскоязычной Вандеи // Исторические исследования. – 2018. – № 11. – С. 35–54.).

[21] Варто наголосити, що впродовж восьми років існування квазіутворень Л/ДНР кремлівські політтехнологи апробували і вивели на якісно новий рівень технології маніпуляції масовою свідомістю з використанням історії. Технологія «ахронологічної перекомбінації фактів» (Віра Додонова) дозволила стерти межу поміж вигаданим і реальністю, історією і сучасністю, роблячи населення напрочуд вразливим для технологічних впливів.(Див.: Додонова В. Про що пишуть республіканські газети // Додонова В.І., Дононов Р.О. Моногоги про Донбас. Вибрані праці з проблематики східноукраїнського конфлікту. – К., 2018. – С. 253.)

[22] Колесников А. Сталин как нефтезамещение // Ведомости. 2020. 28 апреля. URL: https://carnegie.ru/2020/04/28/ru-pub-81694

торила росіян у пастку «міфологізованої, спрощеної, доведеної до рівня коміксу, плакату, пишного ритуалу історії»[23]. Послідовні, добре зрежисовані і щедро фінансовані ресталінізація і реабілітація імперських доктрин (в дорадянській і радянській версіях) довершили справу. Занурення росіян у стан самонавіювання імперативами «величі» і вседозволеності зміцнювало владу, яка просувала імперський тренд не лише в ментальній сфері, а й геополітичній, але водночас живило джерело світоглядного розколу між мешканцями РФ і рештою світу. Власне, саме перетворення *конфлікту офіційних наративів колишньої метрополії і колоній* на *онтологічний світоглядний конфлікт* та виведення його з латентної стадії у форму відкритого воєнного протистояння і було завданням Кремля та пропаганди, закамуфльованої під публічну історію.

Зрозуміло, що в поняття « історична справедливість « по обидві сторони російсько-української війни пам`ятей вкладали різне значення. В 2014 р. протистояння перейшло у фазу очевидного конфлікту, який вже не можна було прикривати нейтральними дипломатичними фразами. Як слушно зауважував, Г. Касьянов, «для Росії «спільна історія» – привід для (ре)інтеграційних претензій, де Україна зникає як самостійний суб`єкт історії, а для України – основа для культивування самобутності»[24]. Саме намагання Росії перетворити незаперечний факт «спільної історії»[25] на аргумент політичної та соціально-економічної єдності (читай – поглинання України Росією) майбутнього Росії та України стало причиною євразійського розламу. Маніпулятивне переставляння місцями приводів та причин не спроможне було ввести в оману Україну, яка давно подолала формат відносин меншинності. Отже, спричиняло агресію Росії, яка залишалася в імперській парадигмі.

Не доводиться ідеалізувати шлях України до усвідомлення себе в минулому і сучасності. Він не був позбавленим суперечностей, прорахунків, а то й очевидних проявів некомпетентності та легковажності. Вони добре відомі експертній спільноті. Зокрема автори «Аналітичної доповіді до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України» (2018 р.) так підсумували попередній етап політики пам`яті в Україні: «Усі роки після здобуття Україною незалежності проблема формування національної історичної пам'яті перебувала на периферії інтересів державної влади. Робота в цій сфері мала спорадичний, несистемний, часто символічний характер, була позбавлена законодавчої та інституційної основи. Ініціативи центральних органів державної влади вихолощувалися або до невпізнання видозмінювалися на власний розсуд на місцях, орієнтуючись передусім на інтереси місцевих еліт, регіональні міфи та упередження громадської думки. Наслідками стали від-

[23] Там же.

[24] Война памяти. Интервью с Георгием Касьяновым // Новое литературное обозрение. – 2019. – 27 февраля. URL: https://www.nlobooks.ru/events /novosti/voyna-pamyati-intervyu-s-georgiem-kasyanovym/?fbclid=IwAR0TY0c3rybIZesukayzvyj2LWBuPaoyi9Ap7fzbFUT5ZEYzLxMKWyHE5FU

[25] До того ж виразними претензіями на етнокультурну асиміляцію українства в « руском міре».

сутність єдиного національного історичного наративу, регіоналізація інтерпретацій історії України, поглиблення політичних і соціокультурних суперечностей між регіонами й центром, що спричиняє наступні виклики та загрози стабільності держави й суспільства: уповільнення процесу формування української політичної нації, брак загальноукраїнських політико-ідеологічних цінностей, культурна розколотість суспільства, низький рівень політичної культури, регіональні диспропорції розвитку громадянського суспільства, і, врешті, гібридна війна, головну роль у якій відіграє своєрідна «гуманітарна зброя» Росії для впливу на свідомість населення України з метою нав'язування антиукраїнських історичних стереотипів, підігрівання сепаратистських настроїв. Усе це зумовило вихід на перший план політики історичної пам'яті серед пріоритетів гуманітарної безпеки держави»[26]. Не важко помітити, що і тоді, після внесення вагомих коректив в діяльність Українського інституту національної пам'яті, політика пам'яті трактувалася в контексті *«ответных мер»*, як своєрідна контрпропаганда, спрямована проти російської ідеологічної експансії. Ухвалення 9 квітня 2015 р. Верховною Радою України пакету законів про декомунізацію стало логічним і давно назрілим кроком на шляху руйнування радянських історичних стереотипів в українській національній свідомості і «відновлення національної пам'яті з метою усунення абсурдної ситуації, коли громадяни України, маючи можливість отримувати інформацію про злочини комуністичного режиму, проводили своє життя в оточенні топоніміки та пам'ятників, присвячених тим таки злочинцям»[27], – підсумовували автори документу. Проте українські «контрзаходи» зачинили Україну в нав'язаній Кремлем «війні пам'ятей». Як засвідчили події 2022 р., ту ділянку фронту, що пролягала в ментальних просторах умовного Заходу Україна недалекоглядно занедбала.

Навесні 2022 р., після колосального потрясіння, яке пережили і прямі очевидці злочинів російських окупаційних військ, і всі ті, хто бачив їх чи не в прямому ефірі на екранах своїх гаджетів, значна частка українців пережила катарсис і подолала межу пострадянського/посттоталітарного транзиту. Масовий потяг до безповоротного розриву з (радянською)російською ментальною кабалою, як у царині минулого, так і в царині масової культури засвідчив перехід процесу ментальної емансипації України на якісно новий рівень. Ще два роки тому розмови інтелектуалів про необхідність деколонізації історичного наративу і масової історичної свідомості лунали на маргінесі. Нині – це загальнонаціональний тренд, який засвідчує початок нового етапу в історії українства.

---

[26] Аналітична доповідь до щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». – К., 2018. – С. 611–612.

[27] Там само.

Маніпуляції з масовою історичною свідомістю як підґрунтя негативної мобілізації

Маніпуляції з історичною пам'яттю можливі в субстраті, піддатливому до маніпуляцій. В цьому сенсі населення Російської Федерації є напрочуд сприятливою аудиторією. Тридцятирічні дослідження Левада-Центру дозволяють реконструювати еволюцію масових уявлень на минувшину РФ, охарактеризувати поточний стан масової свідомості та особливості в різних вікових і соціальних групах. По-перше, з низки історичних причин абсолютно відсутні історична свідомість та масова історична пам'ять у старших поколінь[28]. По-друге, в Росії, як і в більшості країн навздогінної модернізації, офіційна історія відіграє роль інструменту соціалізації особистості, з одного боку, і використовується владою як «метод чи спосіб синтезування «нового» значення, пояснення «генезису» суб'єктивно гаданого значення «минулого», з іншого (що є підставою самовизначення особистості як «інтегрованої цілісності»).

Світовий досвід засвідчує, що особистість вчиться бути громадянином на прикладі досвіду попередників, сфокусованому в історичних наративах. Бути громадянином, значить послуговуватися комплексом знать про минувшину, її прекрасні і страшні сторінки, мати уявлення про діячів попередніх епох, їхні досягнення та злочини, і, витворивши усвідомлене ціннісне ставлення до них, мати волю обирати власний шлях, діяльно запроваджуючи уявлення про добро і зло, правильне чи позаправове. Без особистісного (виробленого не шляхом індоктринації) ставлення до історії держави і народу немає правдивої ідентичності, є лише вимушена мімікрія чи самоототожнення з нав'язаним владою наративом. Немає і громадянина, є особа, що живе в системі координат «не все так однозначно».

«…Історія, – умотивовано наголошує Л. Гудков, – є умовою соціальної та інтелектуальної відповідальності, дієздатності індивідууму, а, значить, мірою соціальної, політичної і моральної самосвідомості (в оригіналі – *вменяемости*) і дієздатності мас, суспільства загалом»[29]. Натомість домінантною у середовищі росіян є позиція, що формування історичної свідомості є суцільною

---

[28] Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Т.1. С. 566. Л. Гудков цілком слушно відзначає провідну роль у цьому радянської школи, як осередка ідеологічного виховання, і радянського підручника історії, який «в строгому сенсі був підручником не історії, а ідеології, ілюстрацією на історичному матеріалі істматівської формаційної п'ятичленки, націленої на те, щоб втовмачити в свідомість нового покоління ідеї залізної закономірності і детермінованості минулого як попереднього тому, що відбувається сьогодні… історична місія, історична роль держави завжди відповідає національним інтересам, прогресу, виклику… «об'єктивній логіці законів історії»» (Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Т.1. С. 591.). Іншими словами — православні теза про богоданість влади лише без Бога.

[29] Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Т. 1. С. 568–569.

відповідальністю влади (і в цьому виявляється традиційно притаманний РФ патерналізм). Переважна більшість росіян споживає офіційний історичний наратив у найбільш адаптованій для полегшеного «перетравлювання» суміші – через ЗМІ, а останніми роками – ще й через сферу розваг і масових шоу. Безроздільно панує дискурс, нав'язаний згори чинною владою («історія як легенда влади», «історія державної влади як сили, що конструює і формує «країну» – підвладне і переважно пасивне населення територій, які приєднується владою до початкової території» (Л. Гудков)[30]). Всі решта історичних дискурсів та інтерпретацій впродовж путінського правління маргіналізовані чи зведені нанівець без жодної відчутної реакції з боку масової людини. Понад те, це сприйнято з виразним полегшенням і підтримкою, як довгоочікуване звільнення від неприємної і непідсильної роботи над собою. В цьому виявляється одна з безлічі відмінностей між росіянами і українцями.

Л. Гудков доводить, що уявлення масової свідомості росіян про своє минуле не структуровані, не інтелектуальні – це площина міфів та стереотипних уявлень, уривки казок і пропаганди. Стереотип про «величезність країни» компенсує відсутність структурування символічного простору та аморфність часової структури подій. При цьому подієва канва офіційного канону російської історії є зліпком міфу про Росію. Де-факто росіяни живуть у вигаданій країні з вигаданою історією, де все, що відбувалося, відбувається і відбуватиметься, стається лише для подальшого вивищення Росії.

Центральним фокусом масової історичної свідомості росіян є так звана Велика Вітчизняна війна, а ще точніше – її початок і кінець – без внутрішнього наповнення і відповідних рефлексій. Решта подій попередньої і пізнішої доби фіксуються в масовій свідомості, як засвідчують соціологічні опитування ще 2003 р., в роз'ємі 1–7% (7% – чеченська війна, 5% – «перебудова», 5% – розвал СРСР, 2% –Чорнобильська катастрофа, 2% – теракти 1999 р.!)[31]. Отже, уявлення населення РФ про минувшину обертаються навколо однієї історичної події! Де факто ідеться про нездорову фіксацію.

Чому, як і коли ВВВ витіснила і декомпенсувала всі спорожнілі лакуни історичної свідомості населення Росії, які інструменти при цьому застосовувалися, і чи був цей вибір добровільним? – питання, що потребують вдумливих досліджень. Проте наслідки цієї масової за поширенням вибіркової амнезії, без перебільшення, є фатальними. Адже результатом, як підсумовує Л. Гудков, є «вкрай тонкий шар скільки-небуть свідомих, здатних до рефлексії носіїв культури і засобів розуміння сьогодення і минулого»[32]. Вкупі із відсутністю запиту на модернізацію це позбавляє країну і населення можливостей вискочити з тоталітарної колії. Як історична реакція на неможливість реальних, а не імітаційних змін, відновлюється і культивується ресентимент, що рясно квітне під розмірковування про «особливий шлях», «виняткову місію», обраність, заздрощі світу і прагнення підкорити своїй волі («поставити на коліна»). Ком-

[30] Там же. Т. 1. С. 569–570.

[31] Там же. С. 572.

[32] Там же. С. 574.

плекс цих демотивуючих установок сприяє відродженню тоталітарної матриці. Через незмінний історичний час, застійний поступ під гаслом «Можем повторить!» історія повертається у вигляді нової – неототалітарної – реальності.

Іншими словами – примітивізація уявлень про світ, минуле і сучасність, унеможливила нормальне життя, перетворивши масову людину РФ на хронічного неврастеніка з патологічною історичною свідомістю. З прикрістю Л. Гудков висновує про сьогоденний стан: «Нинішні настрої в російському суспільстві ворожі історії, історичному інтересу, пізнавальному інстинкту історика. Академічна наука зачинена в свого роду науковому гетто, а в публіцистиці, у виступах політиків, у ЗМІ домінують тон апологетики державної влади як такої і, відповідно, тенденції до «ексклюзивного» розуміння історії[33].

Причини такого стану речей мало відрізнялися від тих, з якими на зорі незалежності довелося зіткнутися Україні. Пострадянські соціуми обох країн, скалічені комунобільшовизмом, були носіями доволі подібних пам'яттєвих конструктів. В середині 1990-х рр. шляхи пострадянських республік в пошуках свого минулого розійшлися. Обумовлювалося це передусім тим, що ідентичнісна криза в Росії шукала вихід у імперському ресентименті передусім у формі заперечення історичної обумовленості краху СРСР. Після 1994 р. стереотипний утопізм мислення (який раніше існував у вигляді комуністичної утопії) і прагнення до наслідування ідеалізованого Заходу (дотягнутися до якого, стало зрозуміло, неможливо) було перекинуто в утопічне минуле. Вал псевдоісторичної і політичної літератури формував образи «золотого віку» Росії в тих чи інших формах. Під дією значною мірою казкових/фантастичних наративів суспільні настрої хитнуло в бік теорій заколотів, які рефлексували розпад СРСР у системі координат національної зради, підступності Заходу, шельмування М. Горбачова та Б. Єльцина, а найбільш демократичний і динамічний період в історії Росії – як «провальні 1990-ті».

Негативні історичні рефлексії сполучаються із «короткою історичною пам'яттю» як масовим явищем. Соціологічні опитування засвідчують, що горизонт особистісної пам'яті мешканців РФ не заглиблюються далі 3–5 років, найчастіше сягають 2–3 років[34]. Центральною подією історичної свідомості росіян є так звана Вітчизняна війна 1941–1945 рр. Додамо: йдеться про її схематичний, гламурний, рафінований варіант, імплантований системою освіти, державними заходами, ЗМІ та телебаченням. Соціологічні дослідження традиційно фіксували, що слабке «Я» компенсувало свою залежність від зовнішніх обставин мріями/ілюзіями та переживаннями ілюзорного минулого[35] (світле радянське минуле). Відповідно, була відсутньою масова історична свідомість, *побудована на реальних підставах*.

Лакуни історичної свідомості, що утворилися внаслідок краху радянської світоглядної рамки, протезувалися продуктами масової бульварної історичної літератури, що не мала нічого спільного з історичною наукою і правдивим

[33] Там же. С. 594.

[34] Там же. С. 628.

[35] Там же. С. 619.

історичним знанням. Мелодраматичні чи розважальні твори на різних рівнях публіцистичної майстерності розвивали жанри «житій святих», «звитяг героїв», ВВВ з особливою лакуною «попаданців», «царів» (цей напрям переріс у цілий напрям популярного чтива, яке потужно реанімувало імперський ресентимент), «чемних чоловічків» (про «подвиги» російських спецпризначенців у гарячих точках світу), «байки і плітки нашої дєрєвні», альтернативної історії, яка виробила цілий пласт літератури про «*зоторой вєк*», а ще – про сильну особистість (першість тут цілком очікувано посів Іосиф Сталін як уособлення латентного російського тоталітарного «Я»). і саме вони формували рамку масової історичної свідомості на етапі «переписування підручників» історії.

На відміну від українців, провідним інструментом формування ідентичності росіян від початку міленіуму стала пропаганда через монополізовані чинною владою ЗМІ. В обгортках легко споживаної масової культури населенню запропонували та імплантували постінформаційну версію державної ідеології, якісно відмінної від всіх попередніх. Вона була позірно неідеологічною, еклектичною, інколи безсенсовою і внутрішньо суперечливою. Подання новочасних інтеграційних меседжів у вигляді мемів та інформаційних кліше було оригінальною знахідкою кремлівських політтехнологів, що дала нечуваний результат. Не так давно досягнення на цьому поприщі і загальну характеристику стану масової свідомості означила нова очільниця Пушкінського музею Єлизавета Ліхачова, сказавши, що Сталін є такою є частиною поп-культури як Міккі-Маус[36]. Директорка озвучила цілком очевидні речі – історія Росії, ментальні цінності (так звані «скріпи»), сама класична «велика російська культура» – все це існує в сучасній РФ як меми/зліпки з оригіналів, спрощені і вульгаризовані відповідно до потреб населення. Тотальна перемога маскульту в усіх сферах інтелектуального і мистецького життя є наслідком і симптомом повернення тоталітаризму. Історія Росії (як сфера знання) стала однією з перших його жертв.

Аналізуючи еволюцію історичної політики в РФ, Л. Гудков зазначав: «Пропаганда, що отримала в умовах путінської реакції надзвичайно потужні засоби масового впливу, намагається нав'язати суспільству новий варіант тотальної державної ідеології – ідеології державного патріотизму, «світлого минулого», великої держави (замість комунізму – віри в «світле майбуття», спільного для всіх країн, передусім – для населення СРСР), проте результати цієї обробки суспільної думки – з різних причин – доволі сумнівні чи, принаймні, неоднозначні»[37]. Це розлога констатація факту, зіперта на результати системних соціологічних досліджень. Але чому так сталося?

Кожен історик відповість, що причини поточних проблем криються в минулому. Попри зовнішні масштабні зміни Росії (чого варті лише перебудовані і добудовані російські столиці, сучасні «зіккурати» РПЦ, пишні палаци Рубльовки чи Геленджику), її соціальне тіло та принципи його співжиття зали-

[36] Озтурк Ірина. Російська директорка музею знайшла спільні риси у Сталіна та Міккі-Мауса. ГЛАВКОМ. 2023, 23 березня. https://glavcom.ua/world/observe/rosijska-chinovnitsja-znajshla-spilni-risi-u-stalina-ta-mikki-mausa-916345.html

[37] Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Т. 1. С. 631–632.

шаються в застійному стані. Не еволюціонує і масова людина – десуб'єктна, аполітична і аморальна. Гордість за супердержаву та великоросійська пиха виступають універсальним декомпенсатором безперспективності і беззмістовності існування обивателя. Крива «гордості» набирає вигляду гіперболи відносно реального становища індивідуума – чим гірший і депресивніший власний життєвий досвід, тим виразніше маніфестується великоросійська гордість. Ще однією прикметою особистості сучасного росіянина, тісно пов'язаною із великоросійським шовінізмом і поєднаною із нею у нерозривний тандем, є нормалізація насильства як такого, нормалізація насильства держави над особистістю зокрема. Перетворення названого тандему на визначальну рису масової людини РФ відбувалася в контексті ресталінізації, що стала останнім часом складовою офіційної історичної політики.

На повсякденному рівні людина маси існує в інформаційному пласті, куди відомості про наругу влади над суспільством і особистістю не стільки не проникають, скільки трактуються як цілком нормальний процес – знищення «Іншого» в собі, результат подолання «загострення класової боротьби всередині суспільства» по-сталінському. Дарма, що Й. Сталіна досить тривалий час називали диктатором і тираном всі помітні політики. Знищення суспільства на низовому рівні трактувалося як цілком природний (і традиційний для Росії) процес. В інакшому випадку довелося б не лише визнати КПРС злочинною силою, радянський лад – людоненависницьким, а комунобільшовизм – тоталітарною системою, яка знищила в собі все найкраще. Культивуючи ностальгію за радянським, населення зупинило роботу над осмисленням минулого, зокрема й над питанням добровільної участі мільйонів радянських людей у сталінських злочинах проти людяності. Культивування ностальгії за СРСР спричинило рестілінізацію, а та, своєю чергою, відродження і зміцнення тоталітарних тенденцій. Відмовившись осмислити і засудити історію тоталітаризму в його комунобільшовицькій версії, росіяни покликали до життя його новітню версію – рашизм.

Сутність історичної свідомості радянців у часи сталінізму Дмітрій Хмельницький, посиліючись на думку Надєжди Мандельштам, підсумовував таким чином: «Радянські» люди цінували (рос. – *дорожили*) своєю сліпотою і реальність згоджувалися пізнавати лише на власній шкурі» [38]. Відмовитися від цієї пагубної звички росіяни не спромоглися. Обравши свій «особливий шлях» – через чергову версію вибіркової амнезії, Росія повернулася до себе – але не в омріяне неоєвразійцями ординство, і не в «золоту брежнєвську еру», як мріяли довічні радянці, а в тоталітаризм. Російський тоталітаризм з усіма його родовими плямами, апгрейдований за трендами постмодернізму.

Офіційне повернення Сталіна[39] в осердя конструкції державної історії тріумфально розпочалося під час святкування 60-річчя перемоги. Вперше в пострадянські часи тодішній очільник ЄР, спікер Держдуми Б. Гризлов 21 грудня

---

[38] Дмитрий Хмельницкий. О ложной исторической памяти // ВикиЧтение. Правда Виктора Суворова. URL: https://history.wikireading.ru/29684

[39] На зламі радянського ладу переважна більшість респондентів вважала, що на початку XXI ст. про цю фігуру забудуть.

2004 р. (на день народження Сталіна) поклав квіти до його могили у кремлівської стіни і закликав переглянути його історичну оцінку. Прив'язка фігури генералісимуса до смислової рамки перемоги, що вже перетворилася на центральний історичний фокус путінської Росії, була не випадковою. Нагадаємо, що історичні міфи є квінтисенцією певних дискурсивних блоків. З цього погляду міфи про «великого Сталіна» і «Сталіна – ефективного менеджера» є інтерпретаційними схемами, в які закодований тоталітарний транзит путінської Росії. Від засудженого свого часу культу особистості путінські політтехнологи перейшли до перетворення Сталіна на фігуру-кліше, яка присутня усюди, де йдеться про велич і перемоги СРСР.

Багатократно повторені в різних риторичних контекстах, та імплантовані в такий спосіб у масову свідомість, ці тези, за відсутності усвідомленого образу майбутнього, розставили дороговказні маячки нав'язаного згори тоталітарного майбутнього тим групам населення, що існували в режимі самоусунення від політики. Як слушно зауважив Л. Гудков, потреба в такій постаті виникає/виникла в ситуації кризи мобілізаційної спроможності держави чи слабкої легітимності недиференційованої та персоналістської влади, особливо гострої в ситуації її неуникної передачі, зміни чи падіння масової підтримки[40].

Спочатку сталінський міф точково використали лише у формі «живця», який запускався в публічний простір для діагностики масових настроїв. Для означення цієї політтехнології Л. Гудков запропонував визначення «маркованого атому», як специфічного індикатора настроїв посттоталітарного суспільства. Виявилося, що частка схильних резонувати з неосталіністськими міфологемами та перетворюватися на носіїв не лише цих міфологем, а й тоталітарних соціальних практик, була достатньо високою. Понад те, вона постійно зростала. Оскільки йшлося про широкий вимір їхнього застосування – від дитячих ясел, шкіл, пенітенціарних установ та культурної сфери – інволюція зародків демократії та лібералізму виявилася приголомшливою. Тим часом сам Сталін, у незмінному френчі з незмінною люлькою, перетворився на мем маскульту – клішований образ, який упізнавали всі, навіть ті, хто ніколи не цікавився історією як такою. «Провали» в історичній пам'яті цілих верств пострадянських росіян полегшували цю роботу.

Цю особливість ідентичності радянської/пострадянської людини Юрій Левада[41] визначив поняттям «короткі ряди традиції» (тобто, переривчастість історичної традиції, щільно зціпленої з постаттю правителя). В суспільстві, що складалося з таких індивідуумів, Сталін – як вище втілення необмеженої, непідзвітної, фактично – культу необмеженої влади – став тією смисловою віссю, на яку нанизувалися решта тоталітарних практик та відбувалося їхнє

[40] Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Т. 2. С. 56.

[41] Видатний російський соціолог відзначав, що кожен наступний період правління переважно заперечував і критикував попередній, створюючи щоразу власну квазіісторичну міфологію. Левада Ю.А. Введение. Элитарные структуры в постсоветской ситуации. В кн.: Гудков Л.Д., Дубин Б.В., Левада Ю.А. Проблема «элиты» в сегодняшней России. М.: Мысль, 2007. С. 5.

інституційне закріплення. Можна погодитися із зауваженням Л. Гудкова, що постать Сталіна є загальним симптомом реабілітації та повернення авторитету всіх опорних інститутів тоталітарного соціуму – зокрема політичної поліції (КДБ–ФСБ)[42]. Сталін став смисловою проекцією повернення тоталітаризму в очищенному/сублімованому від ідеологій сенсі. Тоталітаризму, що став оприявленою формою влади кола осіб, споріднених за професійною ознакою. В цьому сенсі «колективний Путін» є історичною реінкарнацією Сталіна, а путінська Росія – країною, де політика програла матриці ГУЛАГу. ГУЛАГ, власне, і є ідеологічною основою нової Росії, що форматує її відповідно до етики, естетики та аморалізму «зони».

На хвилі «кримського консенсусу» ресталінізація набула другого дихання. В січні 2017 р. соціологи зафіксували показник позитивного сприйняття постаті Сталіна на рівні 46%, негативне ставлення виявили лише 9% опитаних[43]. В серпні 2021 р. з вуст С. Лаврова (вперше на такому рівні) прозвучало, що критика Сталіна є частиною атак на минуле Росії та результати Другої світової війни – отже на найбільш «святе».

Першість у переліку «святая святих» посідав міф Великої вітчизняної війни. Загальнопоширена думка, що міф ВОВ став системотвірним інструментом, за допомогою якого політтехнологи протезували ідентичнісні лакуни в свідомості пострадянських росіян. Наголосимо на іншому практично не згадуваному аспекті, який дозволяє зрозуміти причини надзвичайної інструментальної потужності міфу ВВВ (рос. ВОВ) – так звана Велика Вітчизняна війна є не лише центральною історичною подією російської історії XX сторіччя, а й *центральною травмою російської історії. Міфізація цієї колективної травми перетворила її на універсальний інструмент негативної мобілізації масової свідомості росіян. Говорячи про «зростання» міфів Сталіна і ВВВ, варто відзначити обопільне «зростання» двох найбільших травм – ґвалтування Росії лівим і правим тоталітарними режимами – найбільш кривавими режимами XX сторіччя.* Саме тому зростання неосталініз-му і міфологічної конструкції ВВВ, які невіддільні одна від одної, стало фатальним для Росії сучасної.

Аби здійснити цю маніпуляцію з масовою свідомістю, кремлівські політтехнологи сперлися передусім на симулякри історичної пам'яті, штучно вибудовані у сталінську і післясталінську добу. «Золотий фонд» радянського кінематографу перетворився на матрицю, що формувала уявлення одного за одним низки нині живих поколінь. Серед них і культовий фільм *«Обыкновенный фашизм»* Михаїла Ромма. Розібраний на прямі і непрямі цитати, візуальні і смислові кліше і т. і., він вплинув на колосальний масив художніх і документальних фільмів про війну, що зрештою і протезували шари свідомості, не заповнені через табуювання певних тем і для наукового дослідження, і для мистецького відтворення, і для суспільного обговорення. Метою системної державної політики пам'яті у повоєнну добу було штучне формування того

[42] Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Т. 2. С. 75.

[43] Гудков Лев. Возвратный капитализм. Т.II. https://knizhnik.org/lev-gudkov/vozvratnyj-totalitarizm-tom-2/1

образу війни, її учасників і результатів, що працювали на зміцнення міфів «великого генералісимуса Сталіна», «великого СРСР», «великого соціалістичного проекту». Заміна реального образу Сталіна – того самого, який ховався в бункері, на міф про вікопомного генералісимуса, переможця ВВВ і анти-Гітлера відбувалася десятиріччями під його прямим керівництвом. На тих же кліше вибудований і сучасний російський «антифашизм».

Через низку соціально-економічних і суспільно-політичних обставин фахова історична наука не мала жодних шансів вплинули на «переналаштування» масової свідомості. Комерціоналізація соціогуманітаристики та її активне зближення з діловими та владними інституціями призвело до виведення за рамки безстороннього наукового дослідження процесів, які розгорталися. Розворот від *фундаментального знання* в напрямі *комерційного використання і політичного моделювання* позначив перемогу влади над історичною наукою і російською гуманітаристикою.

Найбільшою мірою це деформувало саме найближчі до поточного порядку денного історичні періоди та проблемні напрями. Чимдалі очевиднішим ставало вип'ячування одних (що вважалися «скріпними») і нівелювання інших – зокрема таких, як революція 1917 р. (що мали, на погляд, владних політтехнологів потужну конфліктогенну складову). Волюнтаристське втручання в царину суспільних наук, передусім історії, відбувалося вже не вперше в історії Росії, знову таки – під супровід патріотичних і духопідйомних промов. Але від того менш руйнівними наслідки не стали. Критикуючи більшовиків, нова російська влада робила те саме – здійснювала історичну лоботомію власного населення, позбавляючи його перспектив самоусвідомлення і модернізації. Вкотре в історії Росії соціальна інженерія «згори» перетворила соціальний організм на каліку, неспроможного до соціального самообслуговування. Вкотре в історії народу замість книги життя підсунули примітивний комікс, попередньо вирвавши з нього всі найбільш важливі сторінки. Лакуни масової історичної свідомості вправно протезували сурогатами масової культури в усіх її формах: «історичне» чтиво (зокрема й таких метрів як Е. Родзінський), мультфільми, епопея з «попаданцями», які в різний спосіб намагалися підправити неправильне минуле, або покращити майбутнє, в кінематографі й телевізійному кіно[44], телевізійних шоу[45], тонни публіцистики і «духовної» літератури,

---

[44] Як ілюстрацію цього тренду можна назвати 40-серійну стрічку «Сталин. Live», знятий 2006 р., що демонструвався на НТВ.

[45] Див. приміром шоу телеканалу «Россия» та телекомпанії ВИД «Имя России» (2008 р.), запущений до Дня Перемоги. Проект із підрахунком голосів супроводжувався скандалами. Зауваження професійних істориків про викривлення історичних фактів та ролі особистостей були проігноровані. Була й інша складова інформаційної кампанії, яку підозрювали у застосуванні ботів, – впродовж тривалого часу за підрахунком голосів лідирувала передача, присвячена Й. Сталіну (його інтереси «представляв» російський генерал В. Варенников). Зрештою переможцями голосування журі визнало Алєксандра Нєвского і Алєксандра Пушкіна (вони розділили першість), А. Суворова, П. Столипіна. Масовість голосів за Й. Сталіна вже в 2008 р. виразно маніфестувала повернення «генералісимуса» у велику російську політику.

що викладали альтернативний погляд на світську історію, зрештою – відверті фальсифікації та белетристика невігласів – далеке відлуння цього процесу. Завдячуючи масованому натиску і перенесенню його в 2010-х рр. в Інтернет-простір масова історична свідомість росіян перетворилася на хаотичне звалище ідей. Тоді ж все виразнішою стає і загальна примітивізація суспільного життя (Л. Гудков); галопуюче звуження горизонту особистісної історичної пам'яті; втрата здатності до аналізу історичних подій і, відповідно, аналізу навколишньої ситуації; розмивання ціннісних орієнтирів і втрата емпатії. На хвилі цих змін відбувається естетизація та еротизація, ба більше – гламуризація сталінізму, що і стала спусковим гачком «поворотного тоталітаризму». Населення в масі своїй не помітило, як втратило здатність співчувати жертвам сталінських репресій. Формулою «ефективний менеджер» воно засвідчило смерть емпатії. Ерозія свідомості суспільства переростала в моральну деградацію.

Ресталінізація кілька десятиріч залишалася найбільш помітним симптомом тоталітарного дрейфу Росії[46]. «Батько народів» красувався на наліпках, календарях, кухлях, інших цілком утилітарних речах, символізуючи новий етап у рефлексії на сталінізм у суспільстві, де насильство і десуб'єктивізація народу стала нормою життя. Приголомшливі результати соціологічних опитувань не стали підставою жодної тривоги еліт з приводу того, куди веде широкий шлях гламуризації сталінізму та чекізму. Понад те, невдовзі еліти, чинна влада передусім, дізнавшись про масові симпатії до Сталіна, почали наслідувати його стиль. Сталінізм став «модним»[47]. Баналізована інформація про сталінські часи лилася з ресурсів, зокрема й запитаних молоддю та тими верствами, які важко було запідозрити в інтелектуальній недорозвиненості чи матеріальних проблемах. Перетворення Сталіна на тренд засвідчило: російське суспільство повертається «до себе» – в зрозумілий формат ГУЛАГівських вишок і «вишаків».

Не доводиться сумніватися, що відбувалося це не випадково. Власне, сталося це внаслідок співзвучності неосталінізму стереотипним уявленням і ментальним налаштуванням масової людини. Саме в Сталіні, а раніше – в Івані Грозному та Пєтрє I персоніфікувався системотвірний складник ідентичності

[46] Про мавпування колективним Путіним Сталіна див. змістовну розмову: Время повседневности и время событий. Борис Илизаров. Либеральная Миссия. https://www.youtube.com/watch?v=sTjIkq6ARbo

[47] Дуже вдало про моральний дрейф російського населення писав Д. Шушарін: «Найбільш поширена помилка полягала у визначенні соціальних носіїв сталінізму. Виявилося, що це геть не старики, а значною мірою молодь. І не люмпени. І не лише силовики. Сталін став популярним в середовищі менеджменту і топ-менеджменту, в середовищі креативного класу, в середовищі політичних і навколополітичних функціонерів різного штибу, в середовищі вчених – зокрема молодих – і в середовищі мистецької інтелігенції.

Притягальною виявилася естетика сталінізму, принадність великого стилю, але це не головне. Масштаб і простота його вольових рішень, нелюдський стиль його правління, ефективного менеджменту — ось чим є сьогоденна легенда про Сталіна. І це не питання переконань, це не те, що стверджується чи заперечується за допомогою логіки. Це нові ідентичність, ототожнення себе з традиціями, звичаями, культурою і побутом (не з бараком і комуналкою, зрозуміло) тієї епохи. Такою, як вона уявляється нині». (Шушарин Д. Русский тоталитаризм.)

росіян – сакралізація і звеличення всесильного, нічим не обмежуваного владного свавілля, що не має жодних запобіжників і стримувальних пасів. Словами Д. Шушаріна – «право на завоювання чужих земель і право на поневолення інших народів у зовнішньому світі поєднується з антиправовим, антиінституційним егалітаризмом всередині країни»[48].

Важливо усвідомити, що відбулося це не лише внаслідок поганого викладання історії, накидання згори викривленої історії, руйнівної колаборації науковців із злочинною владою, а й завдячуючи – і передусім – відсутності запиту масової людини на правду як таку, на правдиву історію недавнього минулого зокрема. Підводячи підсумки добровільної вибіркової амнезії, Л. Гудков пов'язував загальну ювенілізацію (тобто – затримку в розвитку) життя зі специфічними обставинами формування в РФ «суспільства споживання». Стрімкий перехід від стану дефолту до небаченого раніше рівня можливостей задовільнити хронічний (властиво – багатопоколіннєвий) дефіцит споживання, від аскетизму до гедонізму і зловживання життєвими благами (законодавцями «моди на гедонізм» були високопосадовці та публічні особи) власне і призвели до моральної інволюції постоталітарного соціуму. Л. Гудков про це висловлювався так: «виник дисонанс, люфт, розриви між новими сферами соціального життя (ринковою економікою, масовою культурою, моделями споживання), і центральними інститутами тоталітарної системи, які крах комунізму практично не зачепив: організації влади, не підконтрольної суспільству, поліції, суду, масової освіти. Подібний ціннісний зсув, що відбувся в другій половині 1990-х років …розірвав історичну спадковість поколінь у пострадянський час»[49]. Нагадаємо, що впродовж останнього століття подібні метаморфози в Росії відбувалися неодноразово. І щоразу – зі зміною політичної системи (а в радянську добу – генсека) попередній історичний досвід піддавався остракізму, а згодом значною мірою – забуттю. Те саме здійснив в РФ колективний Путін за згоди величезної частки населення РФ, яке розміняло «тяжкі згадки» про страшне минуле на примарну стабільність. Сталося чергове «обнулення» історії Росії. Масова історична амнезія виглядала в російських умовах цілком природною і вже звичною процедурою.

Побічним ефектом нехтування досвідом попередників є політична і соціальна сліпота. Л. Гудков описує цей механізм соціальної інвалідизації так: «за такої структури соціокультурного процесу ми маємо справу не з акумуляцією культурних продуктів, ідей, знання, раціоналізацією соціального досвіду і його історичного і морального опрацювання, а практично з повним і одномоментним заміщенням, стерилізацією пам'яті попереднього покоління, забуття історії. Це не суспільство, яке розвивається і ускладнюється, а суспільство повторюване, таке, що відтворює механізми інтелектуальної і моральної само-

[48] Дмитрий Шушарин. РУССКИЙ ТОТАЛИТАРИЗМ. Свобода здесь и сейчас. М.: Издательские решения, 2017 - ISBN 978-5-4483-7006-9 (https://ridero.ru/books/russkii_totalitarizm/

[49] Гудков Лев. Возвратный капитализм. Т.II. https://knizhnik.org/lev-gudkov/vozvratnyj-totalitarizm-tom-2/1

кастрації»[50]. Якщо врахувати, що утворює таке нове/старе суспільство масова людина із (пост)тоталітарним досвідом, стає зрозумілим, що самовідтворюється тоталітаризм. Він, своєю чергою, за властивими йому внутрішніми законами, рано чи пізно переводить світоглядний конфлікт із навколишнім світом (зокрема і конфлікт історичних пам'ятей) у форму відкритої/гібридної війни. *В цій новій геополітичній реальності важливо розуміти, що людина натовпу (тоталітарна маса) на загал є не пасивною жертвою владного насильства, а добровільним носієм матриці світоглядної війни.*

З безлічі характеристик «радянської людини» свідома вибіркова амнезія була однією з найбільш стійких. Розмірковуючи про причини цього феномену, Д. Шушарін зауважував: «Тоталітаризм виробив особливий тип людей – людину позаісторичну, яку можна було назвати і доісторичною, оскільки певна первісність присутня в її поведінці. Навіть інстинкт самозбереження, навіть всім тваринам властиве прагнення захищати своє потомство у такої людини розвинені недостатньо – вона впевнена, що ні її, ні її близьких нічого поганого не торкнеться. І породжене це не відсутністю цікавості до політичного і суспільного життя, а геть іншим – відсутністю приватного життя, усвідомлених приватних інтересів. Саме політикою, причому планетарного масштабу, така людина і цікавиться, але це подібне інтересу до телесеріалів»[51].

На тлі нав'язуваних з телеекранів глобальних дискурсів страшне минуле Росії виглядало неформатним інформаційним приводом. В інформаційному потоці, де від 2004 р. панували Україна, загроза «кольорових революцій» і антиросійські підступи Заходу, запит на осмислення власного минулого розчинився безслідно. Опитування Левада-Центру 2017 р. зафіксувало, що про репресії практично нічого не знали 20% респондентів, лише 39% (на відміну від 51% у 2012 р.) заявили, що їх не можна виправдати[52].

Ресталінізація відбувалася як знизу, так і згори. Імпульси чинної влади в цьому напрямі були більш ніж прозорими. В червні 2020 р. на розгляд Держдуми внесли законопроект «Про визнання такою, що не діє на території Російської Федерації Постанови З'їзду народних депутатів СРСР від 24 грудня 1989 року №979-1 «Про політичну і правову оцінку радянсько-німецького договору про ненападіння від 1939 року». Йшлося про відмову від засудження договору Молотова-Ріббентропа. Низка відомих і маловідомих діячів, зокрема й зі ступенями кандидатів та докторів історичних наук підписали відкрите звернення на підтримку законопроекту, де йшлося про те, що рішення народних депутатів СРСР спотворює «суть історичних подій, їх причин і наслідків, не відповідає державним інтересам Росії і створює ґрунт для спекуляцій, спрямованих на розкол громадянського суспільства і звинувачення СРСР в розв'язуванні Другої світової війни поряд з гітлерівською Німеччиною». Саму

[50] Гудков Лев. Возвратный капитализм. Т. II. https://knizhnik.org/lev-gudkov/vozvratnyj-totalitarizm-tom-2/1

[51] Шушарин Д. Русский тоталитаризм.

[52] Гудков Лев. Возвратный капитализм. Т. II. https://knizhnik.org/lev-gudkov/vozvratnyj-totalitarizm-tom-2/1

постанову народних депутатів СРСР проект характеризував як «акт державної зради, який знеславив історію Радянського Союзу, подвиг його народу і армії, які визволили держави Європи, врятували мільйони життів народів світу, здобули Велику Перемогу» [53]. Зі змісту звернення зрозуміло, що підписанти переймаються «лаврами переможців» і тим, що Постанова надала додаткові аргументи легітимації виходу з СРСР країнам Балтики, а не історичною правдою. Історична правда, до якої вони весь час апелювали, їх не цікавила як така. Пізніше (1 липня 2021 р. і 29 грудня 2022 р.) «охоронні» правки, покликані унеможливити ревізію міфу ВВВ, були внесені до федерального закону «Про увіковічення Перемоги радянського народу в Великій Вітчизняні війні 1941–1945 років»[54]. Відтоді на шляху повернення сталінсько-брежнєвської конструкції міфу ВВВ були знищені всі природні перешкоди.

На разі тріумфальне повернення сталінської історичної парадигми не камуфлюють. Відмова в лютому 2022 р. Тверського районного суду Москви у позові «Меморіалу»[55] до Генеральної прокуратури про розкриття імен 11 прокурорів-членів «трійок» часів Великого терору для історичного довідника під приводом закону про нерозголошення персональних даних «третім особам» засвідчила, що квазісудова гілка влади сучасної РФ солідаризується зі злочинцями, які виконували сталінські накази, а не з їхніми жертвами.

Д. Шушарін цілком слушно наголошує, що Росії «на полі історії йде, по суті, громадянська війна». Цей етап свого часу проходила і Україна, повсякчас звинувачувана Кремлем в історичному ревізіонізмі. Зрештою, Україна спромоглася зробити вагомий крок у самопізнанні і самоосмисленні, сàме працюючи зі своїм минулим. Неймовірного пришвидшення ця робота набула під впливом російсько-української війни. Вона стала однією з підстав опорності наприкінці лютого – навесні 2022 р. Україна довела, що відбулася як держава і як нація.

В Росії тим часом розгорталася не мисленнєва модернізація, а регенерація імперства і тоталітаризму як ідентичнісних засад путінізму. «Сталінізм – це драма тих, хто саджав і розстрілював, і тих, хто сидів і був розстріляний. Щоби знати свою історію і в результаті отримати національне покаяння, а тим самим – національну совість, слід знати імена людей з того, і з іншого бо-ку цього брустверу, що досі розділяє націю, – розвивав думку Д. Шушарін, – Інакше не буде ніякої нової Росії: ми – поки що не нація громадян. І ми – не об'єднані, а найжорстокішим способом роз'єднані. І розуміємо ми це чи ні, роз'єднує нас наше минуле»[56]. Не в останню чергу через це Росія сприйняла

[53] О новой оценке советско-германского договора о ненападении 1939 года. ИА Регнум. 2020.02.06. https://regnum.ru/news/2970148

[54] Федеральный закон Об увековечивании Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов. Президент России. http://www.kremlin.ru/acts/bank/7872

[55] Доступ к архивным данным 11-ти прокуроров сталинских «троек». Личное дело каждого. 2022.02.20. URL: https://dostup.memo.ru/case/dostup-k-arhivnym-dannym-11-ti-prokurorov-stalinskih-troek/

[56] Колесников Андрей. 11 друзей Вышинского // МЦК. 2020. 5 августа. URL: https://carnegie.ru/2020/08/05/ru-pub-82429

Революцію Гідності як особистий виклик і образу. Бо Україна цей рубіж подолала. *В 2014 році Україна набула гідність, бо перед тим повернула совість, повернувши собі свою справжню історію.*

Проголошення «Меморіалу» іноагентом підвело смислову риску під кількома десятиріччями державної політики пам'яті і реабілітацією сталінізму. Чим далі більше влада прагне унеможливити роботу суспільства над усвідомленням свого досвіду, *декларуючи бажання бути державою всіх росіян – тобто і репресованих і репресантів.* Наразі ідеться про дезавуювання непоказних результатів осмислення масових політичних репресій. Державна політика пам'яті за влучним спостереженням Алєксандра Баунова вкладається в формулу: «відділяти пам'ять про жертв від пам'яті про катів», або ж сполучати «пам'ять про жертв з забуттям винних». Не безпідставно він зауважує: «Держава, не відрікаючись від катів чи роблячи це ухильно і двозначно, привласнює собі жертв, разом із пам'яттю про них… Все разом має працювати на ідею, що країна у всі свої періоди була великою, які б неприємності цю велич не супроводжували»[57]. Крім того, запровадивши фактичну монополію на інтерпретацію чекістських злочинів проти людяності, влада посилає сучасним чекістам цілком прозорий меседж – виконуй накази не роздумуючи, тобі нічого за це не буде, про це не дізнаються ані постраждалі/жертви, ані їхні нащадки!

Інший визначальний напрям історичної політики полягає в сакралізації радянського історичного міфу як підоснови квазіісторичного міфу «великої Росії», яка не припускає помилок, чи – всі помилки якої є різновидом підтвердження її величі і непогрішимості. Над постійним окормленням цього напряму працюють безліч «громадських» квазіісторичних організацій, наприклад, очолюваний Наталією Нарочницькою «Фонд історичної перспективи». Фінансована державним коштом інституція, як і очолюваний Н. Нарочницькою «Інститут демократії і співробітництва» (Франція), впродовж років була доволі ефективними інструментами м'якої сили РФ закордоном, багато зробила задля маргіналізації реальних історичних досліджень і поширення однієї з інтерпретаційних схем *«русского мира»*, який просувала очільниця персонально. Двічі довірена особа на виборах президента РФ, член Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії при президенті РФ, член Громадської палати РФ, член попечительської ради «Фонду «*Русский мир*»», «Фонду підтримки і захисту прав співвітчизників, що проживають закордоном», член ради «Імператорської православної палестинської спілки», Нарочницька практикує так званий консерватизм на християнському ґрунті. Позірна християнка десятиліттями вояжувала світом, виступала на організованих за її ж участі псевдонаукових форумах, перетворених на майданчики гібридної експансії *«русского мира»*. В тісній взаємодії з очолюваними Сєргєєм Наришкіним (директором Служби зовнішньої розвідки РФ, який крім того головує в згаданій Комісії з протидії спробам фаль-

[57] Баунов Александр. Раздвоение памяти. Зачем закрывают «Мемориал». МЦК. 16.11.2021. https://carnegiemoscow.org/commentary/85782

сифікації історії та очолює Російське історичне товариство) інституціями, вони провели безліч форумів, які використовувалися для деформації національних історичних шкіл (вербування окремих дослідників) за кордоном та монополізації сфери публічної історії в самій Росії.

Як типовий приклад цієї діяльності можна навести проведений наприкінці травня 2021 р. круглий стіл «Історичний шлях СРСР: 1922–1991. Проекти і дійсність, уроки на майбутнє». Захід за участі спеціально відібраних дипломованих істориків, політологів, громадських діячів і політиків цілком очікувано відзначив епохальність досвіду СРСР, його культурні та економічні досягнення, повсякчас спираючись на цитати чинного президента; неодноразово назвав крах СРСР найстрашнішою геополітичною катастрофою, вкотре нагадав про необхідність створення єдиного офіційного підручника історії, що мусить відповідати настановам, озвученим В. Путіним у 2014 р.; засудив діяльність попередніх авторів підручників історії, які де мали завдання «очорнити історію Радянського Союзу» та його заслуги в Другій світовій війні». Лейтмотивом зібрання, пізніше розтиражованим ЗМІ, стала ремарка організаторки про мету події і діяльності істориків загалом – «повернути безперервність нашій історії». При цьому Нарочницька звинуватила вчителів історії (зіпсованих, за її словами, в 1990-х рр. навчанням за непридатними підручниками) у тому, що «відбулася подвійна десакралізація – історії і влади»[58]. Учасників події, зокрема кандитатів і докторів наук жодною мірою не здивували ці меседжі. Навпаки – вони суголосно їх підтримали. Ніхто не переймався також і відповідністю сакралізації Нарочницькою історії і влади християнському вченню.

Населення РФ виступає десуб'єктивізованим статистом історичної політики Кремля. Воно радо бере участь у масштабних/пафосних/видовищних псевдоісторичних акціях влади, лишаючись абсолютно байдужим до історії по суті. Тим часом на тлі неухильного зростання кількості монументів з імперським та військовим навантаженням пам'ятні місця, присвячені жертвам політичних репресій, демонтуються під тими чи тими приводами, а то й тихо безслідно зникають. За висновками С. Громенка, «загальна кількість пам'ятників репресованим, державних і недержавних, включаючи регіональні меморіали депортованим (але без саморобних хрестів і тому подібного) обчислюється не більше ніж трьома десятками штук. На тлі кількості монументів Сталіну (не кажучи вже про Леніна) – крапля в морі. Сором за репресії в Росії, на відміну від Німеччини, долається не розкаянням, а замовчуванням трагедії»[59].

---

[58] Панов Валерий. Наталия Нарочницкая: «Вернуть непрерывность нашей истории». Состоялся круглый стол Фонда исторической перспективы и Общественной палаты РФ. Столетие. 28.05.2021. https://www.stoletie.ru/obschestvo/natalija_narochnickaja_vernut_nepreryvnost_nashej_istorii_600.htm

[59] Громенко С. Іван Віссаріонович Путін. Як працює історична машина РФ. Український інститут майбутнього. С. 47. https://drive.google.com/file/d/1a9Yt0p09TtR9L-3kn1 xaIdRQqcatjAzwF/view

Неоімперська парадигма – основа неототалітарного розвороту

Стерилізована відповідно до владної стратегії, публічна історія перетворилася на один з провідних інструментів легітимації путінського режиму, а від 2008 р. ще й на живильне середовище культивування імпер- ського ресентименту, який Кремль спромігся вивести з латентної в активну фазу анексією Криму. Основним завданням публічного історичного дискурсу і політики пам'яті стала імплантація в масову свідомість (з раннього дитинства) ідеї незмінності історичного часу Росії, довічного правління Путіна, сакральності держави (читай – чинної влади). «Тисячолітня імперія», «свята Русь», «велика Росія» – саме ця зв'язка мемів-кліше не лише вдумливо насаджувалася в масову свідомість у якості «скріп» нової російської ідентичності, а й виступала ідеологемними підпорами проекту неототалітарної і неоімперської Росії Путіна. Масовість ураження ідеоло- гемами забезпечували не лише ЗМІ, а й новочасні «видовища», виведені кремлівськими політтехнологами на якісно новий рівень. Все, від масового псевдоісторичного чтива і телевізійних серіалів до нових загальнонаціональних свят і «історичних парків», працювало на цю стратегі.

«Циклічний час» Росії є сплавом суто російських націоналістичних свят, радянських реліктів (з питомим домінуванням репресивних органів та військових «перемог»), неоімперських «новодєлов» та зразків світового консьюмеризму (на кшталт Дня (закоханих) св. Валентина). Окрему паралель загально–державного «циклічного часу» створює календар фактично державної РПЦ. Сітка офіційних державних свят, дат, пам'ятних днів, професійних свят, робочих і вихідних днів вкупі з релігійним календарем, власне, і структурує повсякденність масової людини. Сам культурний час не належить суспільству, оскільки суспільство, як зауважують соціологи, досі перебуває в зародковому стані, що не дозволяє претендувати на авторитет і автономність[60]. Ідеться власне не про суспільство в західноєвропейському розумінні, а про населення.

Вигодонабувачами культурного часу є авторитарний самодостатній режим, непідконтрольний суспільству. Системотвірними матрицями контемпоральних циклів виступають інституції, без яких життя сучасної людини немислиме – школа, ЗМІ, армія, пенітенціарна система. Всі вони повторюють і відтворюють «державну версію форм часу», організаційно і ідеологічно є камертоном влади. Якщо влада зацікавлена в створенні і закріпленні автономної системи світосприйняття, вона блокує виникнення та діяльність ворожих/альтернативних режиму холдерів часу, «інформаційних бульбашок», забороняє доступ до архівів, намагається ізолювати наукову думку, а в ідеалі – і спілкування пересічних громадян із зовнішнім світом та їхній доступ до альтернативних історичних парадигм. Крім того вона свідомо зрощує «паралельну реальність» російського обивателя, зашламовуючи голови гігабайтами спотворених новин – настає епоха *fake time*, *fake news*.

[60] Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Т. 1. С. 560.

Подібно до радянських часів, доступ до реальної інформації, і то – через утилітарні потреби самої влади, зберігають автономні інститути (у візії Л. Гудкова йдеться про технології, виробництво, економіку, комунікації, транспорт, медицину, науку, освіту). Додамо сюди – реальне, а не телевізійне експертне середовище, яке обслуговує зовнішньо- та внутрішньополітичні потреби режиму. Однак доводиться констатувати, що впродовж останнього року межі поміж реальним і віртуальним стерлися як на вищих щаблях політикуму, так і в експертному середовищі. Накладення санкцій і вилучення значної їхньої частини з транснаціональних об'єднань призвело або ж до маргіналізації цих осередків та практикування ними різних форм подвійного мислення, або ж замикання у недоступних для аналізу «інформаційних бульбашках», або до (само)ліквідації.

Серед автономних осередків генерування культурного часу Л. Гудков називає громадські та групові утворення (публічні інститути), діяльність яких прискорено згортається чи формалізується – «Меморіал», Союз письменників; академічна історія; сімейна (варто додати – ще групову і етнічну) історія. На жаль, знання про радянські практики придушення та маргіналізації названих інститутів, не лишають простору для оптимізму.

Аналізуючи сформований в сучасній Росії річний святковий цикл, Л. Гудков відзначає, що він вибудований у такий спосіб, аби максимально десуб'єктивізувати особистість: «…сюжетика колективної російської історії містить державницьку, імперсько-мілітаристську легенду конституції національного цілого, що виникнуло внаслідок експансії імперії (що передбачає явне ототожнення «народу» з «великою державою»), чинної впродовж століть колонізації суміжних територій і країн як маніфестацію національної вищості *рускіх* (росіян), як тріумф влади. Нерозрізнення чи підміна інтересів влади і населення забезпечує постійний авторитет і визнання статусу бюрократії»[61].

Отже, цілеспрямованими діями влади та її агентів після нетривалого етапу демократизації і лібералізації відбудований і затверджений всеохопний дискурс *великої держави, якою править великий лідер (ефективний менеджер), і де живуть маленькі, жертовні і самовіддані люди.* Провідною функцією державної історії в цій системі координат є легітимація інститутів владарювання загалом, чинного режиму зокрема; підтримка колективної, групової та особистісної *самототожності;* стерилізація альтернативних уявлень про історію та час (методологічна відрубність); підтримка двоїстості мислення[62]. Тут, певне, не погодимося із Л. Гудковим, така собі мисленнєва шизофренія, є, скоріше, і функцією путінської історичної політики, і її наслідком. В такий – єдино доступний у тоталітарному суспільстві спосіб – утилізується когнітивний і ментальний дисонанс суспільства, яке неодноразово пережило і знову відтворюється в *цінісній катастрофі*. Наслідком нормалізації стану катастрофи стало укорінення специфічної ідентичності (пост)тоталітарного зразка, в якій домінує нероздільна пара – «гордість і сором – це єдиний комплекс уявлень і самоідентичності» (Л. Гудков) [63]. *Докорінна відмінність між Україною і Росією полягає в*

[61] Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Т. 1. С. 563.

[62] Там же. С. 564.

[63] Там же. С. 634.

тому, що влада і суспільство Росії замість того, аби працюва-ти над подоланням комунобільшовицької травми і оздоровленням ідентичності, зробило все, аби закріпити спричинені травмою деформації назавжди.

Особливість російського суспільства, на думку Л. Гудкова полягає в повільності процесу загальної ерозії радянської ідентичності (того, що в українських реаліях називають «совковістю»). Багаторічні соціологічні дослідження в Росії не фіксували її заміщення новими ціннісними уявленнями[64]. Події 2022 року в Україні увиразнили, що на місці цінностей у свідомості переважної більшості росіян, як була, так і лишається зяюча вирва. Поглиблення цієї вирви відбулося саме внаслідок штучного видалення цілих сегментів історичної пам'яті. А крім того – гіпертрофії уявлень про місце Росії в світовій історії та, навпаки, применшення і дезавуювання історії колишніх радянських республік (зокрема України) в історії самої Росії. Опрацюван-ня/демонтаж колоніального та імперського наративів виглядають на разі космічно віддаленими від поточного порядку денного росіян завданнями.

Доводиться казати й про значні деформації у ставленні росіян до часу: універсальний час сприймається у виразно спотвореному ракурсі – через концепт «вічної Росії, а аж ніяк не через призму інклюзивності Росії в світову історію. Замість ідеї універсуму панує сурогат богообраності і відповідно – претензії на месіанство. В такій парадигмі не Росія має вбудовуватися в загальносвітовий історичний мейнстрім (за всієї широкої умовності процесу), а, навпаки, позаісторичний час Росії намагаються видати за глобальний.

Структура масової історичної свідомості доволі примітивна. Її основу складають релікти шкільної «зубрьожки» (Л. Гудков.), «відполіровані» телевізійною пропагандою. Підставою для таких висновків стали більш ніж двадцятирічні заміри (загалом понад 15 опитувань), які діагностували обсяг та глибину «історичної пам'яті» у вигляді наборів імен діячів та ключових подій російської та світової історії. Він унаочнює скудність та одномірність історичного символічного ряду, ізоляціонізм, пантеон складають майже виключно чоловіки – колонізатори та імперці з мінімальної шкільної програми з історії та літератури. Цікаво, що в позірно православній країні в історичному пантеоні мінімізована символічна присутність Христа. (Для наочності: Ленін у 1989 р. та в 2017 р. отримав 72 та 32 пункти відповідно, а Христос – 0 та ›2.[65]) Респонденти не обирали жодних моральних авторитетів самостійно. Цей феномен Л. Гудков назвав «персоніфікацією тріумфу насилля»[66]. Ціннісну ерозію відображають інші показники: 60% росіян у 2001 р. заявили, що не мають моральних авторитетів, 2/3 – що не мають морального взірця, для 5–6% такими були «зірки» поп-культури, вони самі та їхнє ближнє оточення[67]. Фактично, ідеться про відсутність реальних підстав, на які можна було б зіперти процес ціннісної нормалізації новітньої ідентичності Росії. В змальованих обставинах чинна російська влада, зосереджена на утриманні владних важелів,

[64] Там же. С. 638.

[65] Там же. С. 650.

[66] Там же.

[67] Там же. С. 653.

зробила ставку не на модернізацію масової ідентичності, а, навпаки, культивування тих її складових, що забезпечували свого часу стабільність владарювання партійної верхівки СРСР. Механізми форматування історичної пам'яті, зокрема і «затирання», тих її сегментів, що шкодили владі, задіяли традиційні: чекістські – «упокорення» історії та істориків, дискредитація та маргіналізація альтернативних візій історії при концентрації важелів вибудовування офіційного історичного дискурсу і монополізації владою важелів його формування.

Вкрай негативні наслідки мало масове перевидання епістолярної, філософської, історичної, ідеологічної та ін. спадщини постреволюційної еміграції (так звана «Росія № 2»). Цей зрозумілий з погляду повернення культурної спадщини жест забезпечив, так би мовити, автоматичне включення емігрантського дискурсу в загальнонаціональний. Відбулося це дійсно автоматично, без наукової апробації, рефлексій, коментарів по суті. Для частини ангажованої публіки праці російських емігрантів стали замінниками ПЗТ В. Леніна – на них посилалися за кожної нагоди, чи не як на істину в першій інстанції. Фактично, вони запротезували спорожнілі внаслідок краху комунобільшовицької ідеології лакуни за принципом: замінити поламане на прямо протилежне. В справу йшли труди білогвардійської еміграції, євразійців, богословів – усіх, хто тією чи іншою мірою протистояв більшовизму. За кілька років стихійної «апробації» на масовому культурному просторі найбільш затребуваними виявилися євразійці та І. Ільїн. Саме їхні цитати, вихоплені з контексту, стали камінчиками у фундаменті путінізму.

Аналізуючи цей історіографічний період, Ігор Мартинюк зазначав, що праці істориків-емігрантів славістів були перетворені «масовим перевиданням на елемент-ланку державницького історичного метанаративу», що пізніше завершилося привласненням метрополією права на «імперськість» і національність[68]. Водночас привласнення відбувалося вибірково. Виявлялося це в маніпулятивному цитуванні та політичній інструменталізації висловів/поглядів колишніх непримиренних політичних ворогів. В промовах В. Путіна та топових держслужбовців відбувалося їхнє еклектичне, нічим не обґрунтоване посмертне примирення, що мало підвести історичне обґрунтування під радикальні коливання політичної програми Путіна–Медведєва на тому чи тому політичному розвороті.

Історія цинічно політично інструменталізувалася на догоду чинної влади, чекістської за своєю кадровою основою та алгоритмам управління суспільними процесами. (Ніколай Копосов дуже влучно окреслив еволюцію історичної політики метафорою «пам'ять суворого режиму»[69].) Це спотворило і історію самої Росії, і історію колишніх імперських провінцій/радянських республік (зрозуміло, ідеться про офіційний історичний канон, що панує в Росії, а не про історичне знання як дисципліну). Звичні апеляції до «великого минулого», «слави руской зброї», «радянського воїна-визволителя» перетворені на

[68] Мартынюк Игорь. Потускневшее «золото» русского зарубежья: опыт критического очерка новейшей историографии межвоенной европейской эмиграции / Империя в зеркале исторической памяти: Сборник статей. Москва: Новое издательство, 2011. С. 196.

[69] Эппле Н. Неудобное прошлое. Память о государственных преступлениях в России и других странах. Москва, 2020. С. 574.

універсальний інструмент мілітаризації. Вони стали своєрідним ментальним наркотиком, покликаним заводити населення в стан масового психозу, мілітарного угару, керованої агресії. На жаль, ці інструменти застосовуються (наслідуючи більшовицькі практики) й на тих вікових аудиторіях, що цілком беззахисні перед інформаційним кодуванням. Дитячі ясла знову перебувають в епіцентрі психологічного насильства, єдиною метою я кого є індокринація майбутнього гарматного м'яса. Ще раніше під контроль була взята школа.

В лютому 2013 р., коли по багатьох роках інспірованих скандалів «ветеранів» та «стурбованої громадськості» навколо підручників історії, В. Путін нарешті висловився за створення універсального підручника із офіційним тлумаченням історії, означилася магістральна колія політичної інструменталізації минулого. Жодного порушення конституційної норми про неприпустимість державної ідеології «стурбована громадськість» у цьому не побачила. Масову свідомість вирішили взяти під контроль, взявши під контроль минуле – цілком у відповідності до сентенцій Орвела.

У 2014 р. з'явився «Єдиний історико-культурний стандарт», ринок підручникової продукції було взято під повний контроль влади. Синхронізація інформаційних просторів Росії і Білорусі зняла перешкоди на шляху впровадження в масову свідомість білорусів універсальних за своєю конструкцією антинаціональних/антидемократичних/антиліберальних смислів не випадково розглядалася як фермент мілітаризації білоруського соціуму і підготовка до втягнення Білорусі у війну проти України[70]. Цей алгоритм став універсальним прототипом, який Кремль планував застосовувати усюди в зонах свого впливу, зокрема й на окупованих українських територіях.

Це підтверджує дослідження «Історія України в російських шкільних підручниках з історії», проведене в рамках проекту ГО «Центр громадянської просвіти «Альменда»»[71]. Науковці проаналізували близько 100 примірників навчальної літератури, виданої від 2014 р., що використовувалася в 6–9 класів базової освіти та 10–11 класів профільної освіти. Слід зауважити, що і до 2013 р.[72] підручники історії не були неупередженими, навпаки – історія Росії органічним

[70] Див.: Калих Андрей. Отриторики «крепости» у риторике войны. Трансформация основных нарративов прокремлевской пропаганды в Беларуси до и после начала российской агрессии против Украины. ISANS. НОЯБРЬ 2022. https://isans.org/wp-content/uploads/2022/11/from-rhetoric-of-fortress-to-rhetoric-of-war_changes-in-by-propaganda_isans-report_nov2022_rus_ff.pdf?fbclid=IwAR2UMv81LycZtTTGKNdr0n_shCkIqXOevUT9z8r5aPRR9tjsbcQTrfi-Bhw

[71] Яремчук В., Смирнов А. Історія України в російських шкільних підручниках з історії. Аналітичний огляд. Київ, 2023. 31 с.; Шкільна освіта: прихована зброя РФ проти України/ Н. Васьківська, К. Корнієнко, Д. Підгорна, М. Петровець. Київ, 2023. 92 с. https://almenda.org/doslidzhennya-zmistu-shkilnykh-pidruchnykiv-rosiyi/?fbclid=iwar3io-a6aa3lc2-gggsniocz21dlaie6ixw_s7p0wauyb3w9r8hpm6ctcfq

[72] Це не означає, що до анексії Криму ситуація з висвітленням історії України в курсі шкільної освіти була набагато кращою. Проте в 2014 р. відбувся корінний поворот до перетворення предмету «Історія Росії» (сама по собі симптоматична назва для федерації) на інструмент виховання російського «патріотизму» за чітко визначеними президентом параметрами.

чином поглинала не лише історію Київської (в російському викладенні Давньої) Русі, а й історію України та українців[73]. Від 2014 р. попередні росієцентричні акценти було посилено запровадженням «Єдиного історико-культурного стандарту», завдячуючи чому у свідомість молодого покоління було імплантовано меми «Крим наш!», «Новоросія», «народ Донбасу», «російська Одеса» і т. і.

2022 рік став поворотним у викладанні історії в школах РФ. Відбулося не лише вписування в неї так званої СВО, а й окреслення нового місця в ній України та українців. Раніше вони розглядалися як інтегральна, хоча і доволі проблемна частина історії Росії. Наразі йдеться про викреслення українського питання з російського історичного дискурсу як такого. Як зазначають В. Яремчук та А. Смирнов, «…упродовж 2022 р. зазначені «недопрацювання» щодо шкільної репрезентації історії України в пожежному порядку «виправлялися». Вже з весни 2022 р. в російських видавництвах розпочато процес «редагування» чинних підручників на предмет позитивних або нейтральних згадок про нашу країну. Як анонімно висловився співробітник провідного шкільного видавництва *«Просвещение»*, «перед нами стоїть завдання – зробити так, нібито України просто немає». У наступному, 2023/2024 н. р., відредаговані згідно з кон`юнктурою «спеціальної воєнної операції» підручники мають надійти до школярів»[74].

Відповідно до нової, затвердженої Міносвіти РФ 22 грудня 2022 р. шкільної програми з історії[75], фокус викладання має бути перенесений на формування патріотизму, що трактується як «повага до символів Росії, державних свят, історичної і природної спадщини і пам'ятникам, традиціям різних народів, що мешкають в рідній країні; формування почуття гордості за свою Батьківщину, відповідальне ставлення до виконання конституційного обов'язку – захисту Вітчизни"[76]. Впровадженням її на практиці керуватиме одіозний В. Мединський. Не важно помітити реінкарновану радянську дерев'яну мову і радянські ж словоформи, за якими приховується цілковита зневага до особистості учня як такої.

Текст щедро оздоблений словоформами про полікультурне і багатоконфесійсне суспільство, повагу до всіх народів, бойові подвиги і трудові звершення народу – це традиційні, порожні звороти мовлення, покликані відволікати увагу. Тим часом сенс «загальноросійської громадянської ідентичності» трак-

[73] Див. зокрема: Батуріна С. До питання про представлення української історії в дидактичній літературі Російської Федерації. Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2011. Вип. 21. С. 315–334; Батуріна С. Українська історія в сучасних російських підручниках з історії (2009–2015 рр.). Історіографічні дослідження в Україні. Київ, 2016. Вип. 26. С. 468–482.

[74] Яремчук В., Смирнов А. Історія України в російських шкільних підручниках з історії. Аналітичний огляд. Київ, 2023. С. 30.

[75] Приказ Министерства просвещения Российской Федерации от 23.11.2022 № 1014 «Об утверждении федеральной образовательной программы среднего общего образования» (Зарегистрирован 22.12.2022 №71763). URL: http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202212220051.

[76] Примерная рабочая программа основного общего образования "Основы безопасности жизнедеятельности" (для 8-9 классов образовательных организаций). URL: https://web.archive.org/web/20220516045115/https://edsoo.ru/download/339/?hash=091b908683e38271f67831cf9549369c, С. 17–18.

тується через поняття «патріотизм», що виявляється в єдиний потрібний владі спосіб – виконання конституційного військового обов'язку, що в світлі подій 2022 р. означає забезпечення експансії Кремля на пострадянських теренах, а в ідеалі – в усій Східній Європі. Системний вплив мілітаристських та експансіоністських смислів досягається завдяки їх інтеграції в низку шкільних курсів (*«Окружающий мир», «Обществознание», «Основы религиозных культур и светской этики», «Основы духовно-нравственной культуры народов России», «Основы безопасности жизнедеятельности», «Мировая художественная культура», «Російська література»* … і навіть географії та фізики).

Відверто до програм інтегруються *русскомірські*є смисли. Передусім ідеться про рускоцентризм та тлумачення ролі російської мови. Скажімо, вже 4-класникам впроваджується думка, що «російська мова… об'єднує всі народи нашої країни, скріплює нашу братську родину»[77]. Проблема полягає не в тім, що державна мова не повинна виконувати інтегративні функції, а в тім, що мовна ознака, як така, в даному випадку підміняє собою ціннісні засади єднання. Переформульовуючи: народи РФ об'єднуються не тому, що мають спільні цінності, погляди на правила сучасного і майбутнього спільного життя, а тому, що розмовляють/володіють російською мовою. Апеляція до спільної історії не менш маніпулятивна, адже під спільними цінностями, минулим і патріотизмом розуміються відданість неоімперскому тренду, чинній владі, що заперечує і знищує ліберально-демократичні засади життя суспільства, під супровід розмов про братерську дружбу здійснює прискорену асиміляцію етносів країни.

Базові складові конструкту «рускаго міра» давно імплементовані в навчальні програми. Провідною метою є формування уявлення про вищість Росії (не плутати з РФ), її виняткового (обумовленого культурною перевагою) права на формування засад відтворення РФ, а також виняткового права корегувати (фактично порушувати суверенітет) життя сусідніх країн, втілюючи «почесну місію» захисту прав російськомовних громадян інших країн, які де перебувають у тривалому хронічному конфлікті з Росією чи то через панування «націоналістів», чи то через прошуки ворожого Заходу. При цьому імперіалістичні війни Росії та захоплення чужих територій як у минулому, так і в сучасності подаються як норма і спільне досягнення всіх братніх народів «російського народу–нації». Питання порушення норм міжнародного права ігнорується як таке. При цьому весь набір пропагандистських вигадок/кліше (про загрозливі лабораторії, тероризм та нацизм і т.і.) як підстави для превентивного удару вивчаються вже учениками 9-го класу[78]. Власне, від 2014 р. діяльність базових освітніх закладів підпорядкована не меті виховання всебічно освіченої особистості з навичками самостійно аналізу, а формуванню носія світогляду «рускаго міра», який має зі зброєю в руках впроваджувати доктрину за межами РФ (цій меті підпорядкована повсякчас підсилювана компонента мілітаризації

[77] Окружающий мир. Народы России: Дорога дружбы. Золотая книга российского народу, 4 класс: учебник / А. Тишков, С. Н. Рудник, В. И. Власенко, О. Н. Журавлева. – Москва: Просвещение, 2022. С. 22

[78] Боголюбов Л. Н. Обществознание, 9 класс: учебник / Л. Н. Боголюбов. – Москва: Просвещение, 2021. С. 60.

освіти, зокрема через курс ОБЖ, який нормалізує російський експансіонізм). Отже, покоління, що нині перебуває в середній школі виховується як кадровий резерв ЗС РФ, що нині активно утилізуються в російсько-українській війні.

Дарма сподіватися, що швидкий та ефективний вихід зі створеної чинною владою чергової ціннісної катастрофи, можуть забезпечити чи то інтелігенція (інтелектуальні еліти), чи то наука. Досвід 30-річного пострадянського транзиту по-російському, видається, засвідчив їхню утопічність. І суспільство, і наука як соціальні феномени, незважаючи на кількісні показники, деградували разом із соціальною системою путінської Росії. Наразі вони також перебувають у стані руйнування.

Теоретична кастрація науки, відтворення академічної сірості[79] та бідність наукових інтерпретацій є природним наслідком спрощення соціального життя в авторитарному режимі / тоталітарномій системі. Винятки існують, але на індивідуальному рівні. Інституційно російська наука загалом, гуманітаристика передусім, відтворюються в парадигмі поточного обслуговування інтересів режиму та доведення у псевдонауковий спосіб його легітимності. Найбільш «прудкі» впродовж 2022 р. поставили рекорди у виявленні вірнопідданства – згадаємо хоча б заяву директора Ермітажу.

Генералізація історичної пам'яті без наукового історичного знання неможлива – в іншому випадку це лише відтворювана профанація, міф чи пропаганда. На жаль, історична наука як суспільний інтелектуальний феномен давно і безповоротно програла владній машині політтехнологічних маніпуляцій із масовою свідомістю. Не вона, а інерція історичної свідомості радянських часів визначає тренди сьогодення в РФ.

Розмірковуючи над причинами, Л. Гудков зауважує, що мінімальний обсяг колективної пам'яті про радянські часи фіксується у старших вікових групах росіян, які, здавалося б, були безпосередніми свідками становлення СРСР. Пам'яттєві лакуни в їхній свідомості пояснюються не лише віковими змінами – вони демонстрували те саме в молоді роки. «Білі плями» в їхній ментальності пояснюються цілеспрямованою зачисткою пам'яті про добільшовицьку епоху, здійсненою впродовж 1920–1935 рр. Лихоліття Другої світової війни «вимило» ще одне покоління носіїв суспільно значущого особистого досвіду, а повоєнні тяготи – позбавили «дітей війни» можливості отримати історичні знання в радянській школі. Переломним поколінням стали ті, чиє дитинство та юність

[79] За самовихваляннням російських гуманітаріїв загалом, істориків зокрема, їхньою демонстрованою зверхністю насправді приховувалася інтелектуальна порожнеча, якій не зараджувало ані механістичне запозичення певних сегментів світової методології, ані широкі за географією академічні контакти. Все нівелювалося незнищенною імперською пихою і впевненістю у своїй винятковості. «Західна соціологія використовується не як «бібліотека» дослідницького досвіду, а чи то як арсенал готових відмичок (курсив мій – *Л.Я.*) для вирішення стандартних – за умовчанням – проблем соціальної реальності, чи то як кормові ділянки для тих, хто займається «теорією соціології» чи «історією соціології», – цілком слушно зауважував Л. Гудков (Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Т. 2. С. 554.). Йому ж належить і такий невтішний висновок: «Бідність ідей обумовлена вбогістю уявлень про людину і обставини її існування, її внутрішнє життя, її зв'язки з іншими, які утворюють «суспільство» поза державою» (Там же. С. 555.).

припали на хрущовську відлигу та брежнєвський застій (народжені в другій половині 1940 – першій половині 1950-х рр.). Вони виявилися носіями перехідної ціннісної матриці. Втім, у силу свого соціального становища вони не передали наступному поколінню ані дуальність розуміння режиму, ані практично відсутню енергію змін. Пізніше сите (завдячуючи державі) чиновництво та інтелігенція виростили покоління, цілковито глухе до смислів існування.

Єдина позірна опозиція тогочасній чинній владі – дисидентство, на думку Л. Гудкова, було породженням доволі вузького прошарку привілейованого чиновництва, номенклатури та науковців, які за родом діяльності мали доступ до закритих для пересічних радянців джерел інформації. Переконливим є висновок видатного соціолога про те, що будучи першим більш-менш інформованим критиком недоліків радянської системи, російські дисиденти неспроможні були, в силу своєї безпосередньої залученості в організаційну та інституційну структуру системи, виробити ціннісні та моральні принципи, що могли б стати основою нових уявлень про історію, суспільство, право, модернізацію країни[80]. Це було цілком зрозумілим – адже їх цікавило покращення власного становища та «відрегулювання» системи, а не її зміна. В межах РФ, на відміну союзних республік, дисидентський рух не народив жодних альтернативних радянській смислових систем.

Натомість «жива пам'ять» (Л. Гудков) накопичувалася переважно в селі і середніх містах – тобто осередках демографічного панування «села» як соціального феномену та похідної від нього «ліміти». Історична картина цих верств – розінтегрований розсип відомостей та родинних переживань, мало зв'язаний із сучасністю, що не можна генералізувати внаслідок інтелектуальних та культурних обмежень носіїв і, відповідно, передати наступним поколінням як цілісний досвід.

В окресленій ситуації досягнена політтехнологами Кремля ізоляція названих соціальних спільнот з їхніми локальними скалками історичної пам'яті та професійних істориків відіграла вирішальну роль у позбавленні росіян (у черговий раз в їхньому етногенезі) можливості здійснювати правдиву роботу з минулим та усвідомлювати себе в часі і просторі. Нині левова частка минувшини РФ виглядає як зона непізнаваного – «скелет у шафі», що не можна відрефлексувати чи актуалізувати, а тому краще про нього забути. То ж, на запитання: «Чи варто шукати винних у сталінських репресіях?» – у 2008 р. 75% росіян відповіли – ні, і лише 10% – так[81]. Глухість до трагедій минулого прищеплює школа, що залишалася донедавна провідним інструментом формування базової історичної свідомості. «Об'єктивної історичної правди не існує», – стверджували у 2010 р. сукупно близько 77% респондентів. Причому заявлялося це на тлі небажання, як засвідчували додаткові питання, цю правду знати.

---

[80] Гудков Л. Возвратный тоталитаризм. Т. 1. С. 664.

[81] Там же. С. 685.

Російсько-українські «історичні війни»

На відміну від Росії в Україні, хоч і в урізаному вигляді, мав місце певний аналог епохи Просвітництва, під час якого населення усвідомлювало неоднозначність історичного шляху, підводні камені процесу формування громадянського суспільства, вузлові проблеми державотворення та націєбудівництва. Прискорювачами процесу самопізнання, коли політичні навички громадян України «прокачалися» на швидкостях інформаційної ери, стали Майдани та масовий волонтерський рух, народжений 2014 р. Пошуки причин російсько-українського конфлікту підвищили позаінституційний (тобто, самостійний) інтерес до історії, попри згортання її вивчення у неспеціалізованих вишах. В комплексі за наступні вісім років суспільство пройшло такий собі «експрес-курс» дорослішання, що супроводжувався зростанням цікавості до вітчизняної і світової історії, історії Донбасу та Криму. Напрацьовані внаслідок цього знання та горизонтальні зв'язки забезпечили стабілізацію України під військовими та інформаційними ударами РФ, запустивши справжній процес модернізації української нації – «знизу».

Відзначаючи відмінності російської версії пострадянського транзиту в царині осмислення минулого, мусимо наголосити – основоположна проблема полягає в тому, що в строгому науковому сенсі росіяни не є нацією. Понад те, саме повноцінне правдиве осмислення історичного досвіду нового і новітнього часу є неодмінною/обов'язковою умовою модернізації населення і перетворення його на сучасну націю.

Розмірковуючи над хрестоматійним визначенням нації Ернеста Ренана і розвиваючи його, Хосе Ортега-і-Гассет писав: «Якщо би нація трималася лише сьогоденням і минувшиною, ніхто б не став захищати її від небезпеки. Стверджувати протилежне – це лицемірство чи недомисліє. Відбувається інше – національне минуле відкидає відблиски своєї принадності, істинної чи позірної, у завтрашній день. Нам здається бажаним те майбутнє, в котрому наша *(нація – Л.Я.)* продовжувала б жити. Тому то ми і постаємо на її захист, а не в силу спільності мови, крові і пам'яті. Захищаючись, ми захищаємо наше завтра, а не наше вчора»[82].

Думка одного з визнаних дослідників тоталітаризму є доволі ілюстративною щодо обставин і перипетій історичних воєн, в яких упродовж останніх двадцяти років перебували Росія та Україна. Перша – як політичний проект, обернений у вигадане спотворене минуле. Друга – як політичний проект, обернений у майбутнє, проекції якого видубовані на підставі опрацьованого і відтвореного в повноті минулого. Саме тому і платформа солідаризації населення/громадян в обох випадках більш ніж очевидна: в першому – геноцид українців і знищення України як уособлення ненависного Іншого (Заходу);

[82] Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс: Сп.: Пер. с исп. М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. С. 166.

в другому – завдання вижити і, модернізувавшись, суб'єктивізувати в геополітичному плані український політичний проект. Важливо не забувати, що обидва проекти бажаного майбутнього згенеровані в народній товщі, мають масову підтримку, і в цьому розумінні російсько-українська війна дійсно (приєднуємося до думки Д. Шушаріна) є народною по обидві сторони фронту. Щоправда для російського населення це від початку є народна експансіоністська імперська війна, хоч і в гібридній формі. Для української нації цілковито народною вона стала лише в лютому 2022 р., весь час будучи національно-визвольною антиколоніальною.

Окремо слід наголосити, що у цій війні відбувається зіткнення не лише візій минулого (цю маніпулятивну тезу послідовно накидає пропагандистська обслуга Кремля), а й зіткнення світоглядних картин і ціннісних домінант, що перебувають в основі Російського та Українського політичних проектів. Апеляції до того, що мовляв, росіяни та українці мають спільну історію, є нічим іншим як маніпулятивним штампом – українці та росіяни мають *спільне минуле* (хоч і не симетричне в хронологічному і територіальному вимірі), але *історії – тобто історичні наративи, дискурси, історична пам'ять та історична свідомість – у них різні. Спільну минувшину мають колонізатор і колонізований, насильник і жертва, навіть рідні брати і сестри, але досвід і рефлексії на неї індивідуальні.*

Чи не найбільш відразливим свідоцтвом каліцтва сучасного російського тоталітарного державо-суспільства є квазіісторична експансія, яка виявляється: в нездатності осмислено ставитися до минулого як такого; в неспроможності сепарувати своє минуле з імперського минулого; в практиках викрадення і присвоєння історичної спадщини колонізованих народів; в прагненні «історичного знищення» підкорених; в нав'язуванні квазіісторії як загальнообов'язкового стандарту національної ідентичності суверенним державам, що є, власне, претензією на позбавлення їх суверенітету та самості. Манія «володарювання історією» не сприймається Росією як каліцтво, ба більше – потрактовується як вияв вищості – культурної і цивілізаційної. Насправді ж ідеться про поганство, де історія, з цілою низкою табу і міфів, перетворюється на культ, а міфізовані предки – на привидів, що затягують цілу країну у стан вічного небуття.

Досконала за красою теза Х. Ортеги-і-Гасета: «…Перевершити минуле можна лише за однієї неодмінної умови – треба його цілком, як простір в перспективу, вмістити в себе. З минулим не сходяться в рукопашну. Нове перемагає, лише всотавши його. А вдавившись, гине»[83], – цілком застосовна до сучасної Росії з її одержимістю вигаданою історією.

Ситуація набула карикатурних обрисів: мало того, що історія перетворилася на добір офіційно затверджених для застосування і поширення наративів, складених з міфів, стереотипів і стигм – властиво, офіційну квазіміфологію. Центральним фокусом цієї квазіміфології є Голем держави як надцінності, що постає *на* і *внаслідок* використання людського ресурсу – використання зухвало антигуманного і демонстративно неощадливого. Тим часом *людина/особистість* (яка перебуває в центрі ліберального світогляду) розчинається в масі («глибинному

[83] Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. С. 89.

народі»). Її єдине завдання полягає в тому, щоб бути демографічним ресурсом всесильної держави. Додавання геополітичної компоненти вкупі із ціннісною ерозією перетворює історію в такій системі на культ непогрішимих предків, сьогодення – на скороминущий незначний епізод, майбутнє – по повторення незмінного минулого, дорогу в яке знає лише лідер (також незмінний).

Вождь, як ми бачимо, від 2021 року перетворюється не лише на поводиря безвольної маси з минулого у майбутнє, а й на історика №1 і на єдиного інтерпретатора завдань історичного руху Росії (зокрема так званої СВО), які перетворені на недосяжну пересічним людям вищу істину – вони є, вони виконуються, але вони не озвучені. Піднесення «обнуленого» президента РФ на небачену зі сталінських часів височінь – вищої інтерпретаційної інстанції, що пояснює простим смертним сенс минулого, сучасного і майбутнього Росії, вражає. Не менше вражає реакція на це російського населення, вірніше – її відсутність.

Осмислюючи одну з найбільш помітних заяв «президента-історика» на урочистостях у Санкт-Петербурзі, Іскра Шварц зазначала: «Путін не вперше пропонує відкорегувати сучасні історичні погляди і повернутися до оптики інтерпретації російської історії як історії національної держави і як історії «рускаго міра». Його уявлення про «повернення споконвічних рускіх земель», кореспондують з політичною доктриною «збирання рускіх земель», що виникла на порозі Нового часу і характерна не для правління Петра I, а для часу великого Московського князя Івана III (1462–1505) і його спадкоємця Василія III. Вже при Івані IV, коли почалося «збирання земель Золотої Орди», ця концепція перестала відповідати вимогам часу. Услід за анексією Казанського і Астраханського ханств крок за кроком йшло завоювання та освоєння земель Сибірського ханства, які ніколи до цього не були під контролем Російської держави. Тобто кажучи про часи Петра I, Путін помиляється, російський цар не збирав «споконвічні рускіє землі», а здійснював байдужу до етнічних кордонів імперську політику *divide et impera* – брав те, що був спроможний взяти і утримати»[84].

Уточнимо – Путін не помиляється, Путін свідомо спотворює і в силовий спосіб нав'язує не лише російським громадянам, а й решті світу спотворену картину минулого. Путін не лише намагається переглянути сучасні геополітичні кордони і світоустрій, він набагато амбітніший – він просуває нову картину всесвітньої історії, на якій вибудовує альтернативний порядок майбутнього. При цьому міркування І. Шварц, як і будь-якого громадянина РФ чи

[84] Искра Шварц. "Ничего он не отторгал, он возвращал!» Что на самом деле хотел сказать Путин? https://www.istorex.org/post/%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%80%D0%B0-%D1%88%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%86-%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%B3%D0%BE-D0%BE%D0%BD-%D0%BD%D0%B5-%D0%BE%D1%82%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BB-%D0%BE%D0%BD-%D0%B2%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%89%D0%B0%D0%BB-%D1%87%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0-%D1%81%D0%B0%D0%BC%D0%BE%D0%BC-%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5-%D1%85%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BB-%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%82%D1%8C-%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD

світу, ба – навіть і передусім – професійних істориків дезавуюються самим фактом того, що нікчемні з погляду науки і наукової істини твердження виголошуються саме Путіним. Він, так би мовити, перейняв на себе функції єдиного джерела правди по-рускому – якою б маячнею вона не була.

Еволюція історичних поглядів очільника РФ і його ролі в формуванні масової історичної свідомості тим часом сама по собі доволі симптоматична. Адже В. Путін починав з іншого. Підсумовуючи уроки більшовицького минулого (підзаголовок його статті так і називався – «Уроки для России») він зауважував: «Було б помилкою не бачити, а тим більше заперечувати безсумнівні досягнення того часу. Але було ю ще більшою помилкою не усвідомлювати тієї величезної ціни, яку заплатили суспільство, народ в ході цього соціального експерименту. Головне ж, мабуть у тому, що влада Рад не зробила країну процвітаючою, суспільство – таким, що динамічно розвивалося, людину – вільною. Понад те, ідеологізований підхід до економіки прирік нашу країну на неухильне відставання від розвинених країн. Як не гірко зізнаватись у цьому, але майже сім десятиліть ми рухалися тупиковим маршрутом руху, який проходив осторонь стовпової дороги цивілізації». Наступний пасаж виявився чи не пророчим – «Росія вичерпала свій ліміт на політичні і соціально-економічні потрясіння, катаклізми, радикальні перетворення. Лише фанатики чи глибоко збайдужілі, байдужі до Росії, до народу політичні сили здатні закликати до чергової революції. Під якими б гаслами – комуністичними, національно-політичними чи радикально-ліберальними – не розгорнулася б чергова крута ломка всього і вся, держава і народ її не витримають. Терпіння і здатність нації до виживання, рівно як і до творення, перебувають на межі вичерпання. Суспільство просто впаде – економічно, політично, психологічно і морально»[85]. Щоправда всі ці зауваження, певне, не стосувалися консервативної революції, що призвела до рашизації Росії. Отже, за кілька років були твердження про розпад СРСР як найбільшу геополітичну катастрофу XX сторіччя. Пізніше – заяви, що СРСР то фактично і є РФ, а колишні радянські республіки, зокрема й Україна, не більше ніж регіони/області РФ. За встановлення такого формату геополітичних реалій через апелювання до штучних тез сфальшованої історії власне і розв'язана так звана СВО.

Втім, у постаті російського президента і його історичній свідомості постала проблема іншого масштабу. Культовий ЦК КПРС з його ідеологічними відділами, що пильно стежили за «вписуванням» теперішнього і минулого в «золотий стандарт» так званого марксизму-ленінізму, спирався на масштабну концептуальну схему. Понад сотні томів Маркса–Енгельса–Леніна–Сталіна і безліч матеріалів з'їздів та конференцій КПРС давали простір для творення, зрозуміло – не поліфонічної і правдивої, але доволі складної картини світового історичного процесу, в якій прослідковувалися зрозумілі причинно-наслідкові зв'язки. Кілька взаємозаперечних статей під ім'ям Путіна звели історичну картину росіян до лубка. Власне, ідеться про той рівень фальсифікації історії,

[85] Путин В.В. Россия на рубеже тысячелетий. Назависимая газета.1999.30.12. URL: https://www.ng.ru/politics/1999-12-30/4_millenium.html

що перетворює її на сукупність фантазмів певного політичного актора, і вже дисонує не лише з наукою як такою, а й з масовими уявленнями переважної більшості росіян. Це той дискурсивний вимір, що засвідчує втрату останнього зв'язку з реальністю.

Конкурентів на тлумачення минулого всередині РФ Путін, насправді, давно не має. Професійні історики ізольовані в тих закутках соціального життя, де вони ні на що не впливають, а їхнє слово нічого не важить[86]. Владний симулякр у вигляді *«Российского исторического общества»*, очолюваного директором Служби зовнішньої розвідки РФ Сєргєєм Наришкіним, з готовністю підтримає будь-яку ініціативу «начальника» (прізвисько Путіна в ближньому колі – *Л.Я.*).

«Історичне знання підміняється синкретичною правдою міфу, в якій реальність переплітається легендами, які клішерують суспільну свідомість. історик-дослідник, вчений у цій ситуації виявляється ізольованим від інструментів масової культури, а значить від можливостей вплинути на суспільство, – вважає Д. Шушарін, – Він чужорідний як носій історичної свідомості і мислення. Ставити синкретичну правду під сумнів чи піддавати аналізу – посягати на ідентичність суспільства і його членів, на цілісність їхньої особистості, їх душевне здоров'я і життя. І тому запровадження кримінальної відповідальності за дискусії на певні історичні теми і внесення поправок, що стосуються історії, до так званої конституції є цілком логічним»[87].

Конституційне закріплення не лише верховного права чинної влади на трактування російської історії а і самої її незмінності (як заборони ревізії) на разі можна вважати вищим виявом історичного волюнтаризму колективного Путіна. В цьому він, встановивши законодавчий «стоп-кран» на рух історичного часу, перевершив усіх своїх попередників. Проте неправдивим буде твердження, що така ситуація стала наслідком індивідуального волюнтаризму вузького кола осіб.

Насправді наприкінці міленіуму не лише суспільство фактично втратило інтерес до реальної історії, віддаючи перевагу наркотичному сп'янінню від вигадок про історичну велич і винятковість, а й самі історики. Причин цьому було багато. Економічне провалля, в якому опинилася професійна верства, зму-

---

[86] Ознаки запізнілого прозріння професійних істориків почали виявлятися лише останнім часом. Їх унаочнила зокрема дискусія, ініційована Фондом «Ліберальна місія» під прикметним титлом: «Історія та історики в РФ: тридцять років потому». Шукаючи причини поразки історичного здорового глузду, Алєксандр Дмітрієв міркував про «нормалізацію» радянської травми в піздньорадянські часи, і бачив провину професіоналів у тому, що російські історики робили все для того, щоби не «підняти ключі» від минулого. Відзначався руйнівний вплив апаратизації науки, пов'язаної із постатями «генералів від історії», зокрема, Алєксандра Чубар'яна. Втім відзначалося, що і самі історики особистісно змінювалися чи то під впливом політичної кон'юнктури, чи то через внутрішній потяг до перетворення на мейнстримне явище, що спонукало їх все тісніше «співпрацювати» з владою, отже – формувати офіційну історичну картину, що ставала все більше пласкою і архаїчною. (Див.: История и историки в РФ: тридцать лет спустя. Либеральная Миссия. 15.12.2022. https://www.youtube.com/watch?v=iy_ DUTmZoEk)

[87] Шушарин Д. Русский тоталитаризм.

шувало йти в політику, обслугу політиків, публіцистику, ЗМІ. Змагання за гранти і підтримку меценатів та громадських організацій чимдалі більше форматувало історичні дискурси. «Замовники» чекали від «виконавців» певним чином налаштованих наративів. РАН фактично перетворилася на додаток влади. Власне, всі ці пекельні кола посттоталітарного транзиту історичному цеху України довелося пережити також, але результат був діаметрально протилежним.

Каменем спотикання і вододілом, що розвів національні історичні школи по різні боки лінії зіткнення (лишимо в стороні умоглядну конструкцію «наука поза війною», наразі ідеться не про академічні дослідження – *Л.Я.*) стала проблема краху СРСР і осмислення імперських кліше. Для переважної більшості російських істориків, як з'ясувалося, розвал СРСР став не меншою катастрофою, аніж для колективного Путіна. Це стало ключовим фактором трансформації масової свідомості в Росії. Монополізація владою важелів формування того пласта сучасної історичної свідомості/ідентичності, який у спеціальній літературі за звичкою називають історичною пам'яттю, та його розбудова на тих самих, хоч і модернізованих імперських засадах, зупинила роботу з минулим, наклавши фактичне табу на осмислення історії. Виведення колишніх колоній за рамки фахового історичного дискурсу (росіє- і москво-центризм історичних студій є незаперечним фактом, варто лише професійно поглянути на бібліографічні покажчики транзитарної РФ, щоб це зрозуміти), їхня історична десуб'єктивізація стали інтелектуальним підґрунтям того тривалого в часі і вкрай деструктивного процесу, маківкою якого стала загальновідома промова Путіна, в якій він підвів риску під некрозом історичної науки РФ – нема такої держави – Україна, нема такої нації – українці, є єдиний рускій народ і єдиний «рускій мір».

Російський історичний цех здався не без бою. Монополізація владою сфери історичних рефлексій досягалася не лише через купівлю лояльності істориків, а й через жорсткий тиск, створення перепон на шляху професійної діяльності, інспірування кримінальних переслідувань за дискредитаційними приводами (найбільш знаним прикладом є справа дослідника і хранителя масових поховань в урочищі Сандармох Юрія Дмитрієва[88]), «витискання» незгодних за кордон, нав'язування політично умотивованої цензури через так

[88] Насправді коло науковців, які в той чи інший спосіб зазнали переслідувань влади, доволі представницьке — Міхаіл Супрун (дослідних депортацій німців СРСР), Андрєй Зубов (дослідження Другої світової війни), Давид Фельдман (Катинська справа), Сєргей Мироненко (за критику міфу «28 панфіловців»), Кіріл Алєксандров (дослідження власівського руху), Ірина Фліге (через підтримку Ю. Дмітрієва) та ін. Переслідування дослідників сталінських репресій триває і набирає нових форм. Частина колишніх сподвижників товариства «Меморіал» виїхала за кордон. 21 березня 2023 р. відбулися обшуки у московському офісі організації. Перспективи для решти ілюструє ситуація навколо Єкатеринбурзької спілки «Меморіал». Див.: В Москве полиция пришла с обысками к сотрудникам «Мемориала». Радио Свобода. 2023, 21. Марта. https://www.svoboda.org/a/v-moskve-politsiya-prishla-s-obyskami-k-sotrudnikam-memoriala-/32327330.html; Шукаева Елена. «Дальше будут жертвы». Пожар в здании с архивом «Мемориала». Радио Свобода.2023 27 марта. https://www.svoboda.org/a/daljshe-budut-zhertvy-v-ekaterinburge-podozhgli-zdanie-s-arhivom-memoriala-/32332570.html

званих «генералів від історії», тиск «стурбованої громадськості» і депутатів Держдуми. Маргіналізуючи одних, влада розкручувала інших, так званих істориків, які десятиріччями спеціалізувалися на деформаціях історичних знань і нав'язуванні скандального порядку денного історичної пам'яті на пострадянських теренах (тут варто згадати імена А. Дюкова, В. Корнілова та ін.). Влада створила і постійно поповнювала списки так званих екстремістських матеріалів, що заборонені на теренах РФ, а впродовж 2022 р. активно вилучалися з бібліотек і знищувалися на окупованих територіях. Новий тренд – «вирізання» певних сюжетів і героїв з кіно- і телефільмів – засвідчив повернення історичної політики РФ до засад сталінського прототипу.

Окремим напрямом управління історичною пам'яттю і нав'язування вибіркової історичної амнезії стало продовження режиму секретності для низки документів, що безпосередньо заторкують імідж структур і явищ, відповідальних за легітимацію влади – радянських чекістів, чекістських репресій, особистих справ радянських катів, а крім того – документів Другої світової війни, повторно засекречених С. Шойгу, створення технічних і правових перепон для роботи в архівах і отримання доступу нащадків до справ репресованих предків.

Фронтальне відсунення фахових істориків на маргінес суспільної дискусії про минуле та його осмислення стало вирішальною перемогою влади на шляху до системного опанування масовою думкою. Перехід від повзучої ресталінізації до агресивної форми путінізації знаменував інсталяцію поворотного тоталітаризму. Покоління «генералів від історії», як і покоління «генералів від РПЦ» вивели Росію на прямий шлях тоталітаризації. Сама ж історія з області наукового знання, методологічного базису національної політики пам'яті, фундаменту системи освіти і виховання перетворилася на штучно сформований набір офіційно сепарованих політичних та історичних міфів, стереотипів, обривків національних історій поневолених народів, штампів рутинних уявлень про минуле певних соціальних груп, епізодів сімейних історій, уламків геополітичних та політтехнологічних конструктів, часто доволі архаїчних. А ще – і чимдалі більше – на бліду малоцікаву тінь послідовно імплантованих в масову свідомість історичних мемів, лейблів, історикоподібних проектів, які продукувала масова культура, передусім – телебачення і кіноіндустрія. Ця позірно складна конструкція (складна саме внаслідок вибіркового підходу до її формування і внутрішніх суперечностей, спричинених вибірковістю та політичною умотивованістю) покликана була відігравати роль міфу походження, створеного на потребу неоімперії в добу глобалізації та постправди. Ще недавно здавалося, що такий порядок слів є нічим іншим як оксюмороном. Та саме в системі координат оксюморону путінська Росія бачить своє минуле, сучасність і майбутнє. На вирішення завдання переведення масової свідомості у змінений стан було спрямовано системні зусилля, над ним працювали монополізовані чи «прикормлені» ЗМІ та еліти. Під смисловою парасолею пошуків національної ідеї розгорнулася справжня битва за уми, серця і мрії населення.

Росія № 0 – міф походження

Прийшовши до влади, Путін активно намагався віднайти національну ідею саме в минулому. Владні політтехнологи спочатку спробували прив'язати корені російської державності до Старої Ладоги. Указ «Про святкування 1250-річчя заснування села Стара Ладога Ленінградської області» Путін підписав 10 грудня 2002 р. Невдовзі він здійснив символічну подорож до населеного пункту, де перед тим кілька років поспіль тривали археологічні розкопки. Кампанія «віднайдення» колиски Росії активно просувалася в публічному просторі. Путін висловився, що Ладога була «давньоруським вікном у Європу» отже, з «берегів Волхова має початися відродження Росії»[89]. На своїй яхті «Паллада» він піднявся по р. Волхов, чи то наслідуючи міфічних засновників Києва, чи то імітуючи прощу. В ЗМІ Ладога подавалася не інакше як «перша столиця Русі». Проте поставити крапку в питанні про начала російської державності не випало – занадто вже не презентабельно виглядала штучно розкручена «колиска». Містечкова експозиція не пасувала до стандартів звичного росіянам імперського пафосу. Невдовзі, після вдалого переобрання Путіна на другий строк у березні 2004 р., ажіотаж навколо пред'явлення населенню нової національної ідеї і нових «витоків» відійшов на другий план перед викликами поточного порядку денного.

Помаранчева революція і зміни в Україні справили на Росію та її владу, без перебільшення, приголомшливий вплив. Подивившись в очі Майдану і побачивши, як виглядає реальне, а не зрежисоване народне волевиявлення, і влада, і еліти, і російський народ багато чого переосмислили. Результати виявилися не тими, що в Україні. Росію потужно хитнуло вправо. Водночас відродився «пошук джерел» і «скріп», але вже геть іншого гатунку.

Пробним шаром у винайденні нових смислів стала спроба «перемістити» ядро зародження Росії в епіцентр Євразії і ще більше заглибити в тьму віків. Йшлося про поселення бронзового віку Аркаїм, яке проголосили прабатьківщиною арійців (індоіранців), «прабатьківщиною всіх цивілізацій», «колискою світу», батьківщиною Заратуштри, «найдавнішим слов'яно-арійським містом і, цілком очікувано – містом російської слави[90]. Певний час ЗМІ розганяли ідею, що Аркаїм, де в давнину вожді отримували посвячення, може стати місцем, де президент Путін віднайде «втрачену національну ідею». Втім, арійська тематика в країні, що практично на пам'ять знала всі 12 серій «Сімнадцяти миттєвостей весни», виглядала надто екстравагантною. Ідея сама собою зійшла нанівець, хоч для низки рухів і субкультур,

[89] Тихомиров В. Русская колыбель. Огонек. 2005. 26 сентября 2 октября. № 39. С. 34–36.

[90] Шнирельман Виктор. Президенты и археология, или Что ищут политики в древности: далекое прошлое и его политическая роль в СССР и в постсоветское время / Империя и нация в зеркале исторической памяти: Сборник статей. М.: Новое издательство, 2011. С. 380.

зокрема, неонацистів, окультистів, екстрасенсів і т. і. місцина перетворилася на культову. Не менш активно вона «освоювалася» підприємцями.

Ситуація набула нового розвитку після придушення опору олігархів, арешту і засудження М. Ходорковського. Як вважає В. Шнірельман, «…якщо долучення до «спадку Рюриковичів» асоціювалося зі зміцненням російської державності, чим і займався президент упродовж свого першого строку, то візит на «батьківщину славних арійців» співпав з остаточним подоланням наслідків економічної кризи, перемогою над свавільними олігархами «неарійського походження» і поверненням державі контролю над життєво важливими нафто-газовими ресурсами, новими кроками до зміцнення державної єдності і підвищенням ролі Росії в світі завдяки її енергетичному потенціалу. Оксамитова революція їй не загрожувала. Другий президентський строк Путіна був ознаменований реабілітацією «імперської ідеї» в суспільній думці»[91]. Ці міркування були висловлені в 2011 році, коли перспектива влади Путіна ще не виглядала як безальтернативна. Три фактори: зміцнення антизахідного/контрреволюційного тренду, м'яка ресталінізація, що переросла в неоімперський тренд – обидва як шлях та інструментарій затвердження пожиттєвої влади колективного Путіна, визначили подальший напрямок політичної інструменталізації історії. «Нову» національну ідею політтехнологи віднайшли у вигаданому минулому. «Назад до початків, в СРСР/імперію!» під таким гаслом Росія почала повертатися в тоталітаризм.

В цій диспозиції, на жаль, повернення Києва в зону впливу Кремля, а вірніше – одержимість ідеєю опанування Києвом, поглинення спадщини Київської Русі не лише фігурально (як частини спільної історичної спадщини і минулого), ментально, мистецьки, а й буквально – фізично, перетворилося на лейтмотив російсько-українських відносин і практично відкритої спецоперації з позбавлення України суверенітету.

На виконання завдання було мобілізовано низку організацій та акторів, задіяних як «передавальні паси» історичних меседжів влади у маси. Серед них – очолюваний президентом дорадчий орган при ньому ж Російський організаційний комітет «Победа» (2000 р.), Постійна комісія з історичної пам'яті Ради з прав людини при президенті РФ (2011–2019 рр., голова – Сергєй Караганов), Міжвідомча робоча група з координації діяльності з реалізації Концепції державної політики з увічнення пам'яті жертв політичних репресій (2016 р.), Російське історичне товариство[92] (2012 р., очільник С. Наришкін), Російське військово-історичне товариство (2012 р.) та ін. Залучення високопосадовців до ручного керування історичною політикою було ефективним. Воно дозволило вправно використати адміністративний ресурс. Одіозний очільник зовнішньої розвідки РФ С. Наришкін цю посаду успішно поєднував з посадою голови Фонду *«История Отчизны»*, створеного відповідно до указу президента 6 квітня 2016 р. (очільник – В. Мединский). Наслідки для самої історії були фатальними.

[91] Там же. С. 382.

[92] Основним завданням інституції стало створення єдиного підручника історії.

На епоху «великого обнулення» припало створення відділення з розслідування реабілітації нацизму та фальсифікації історії у складі Головного слідчого управління Слідчого комітету РФ (10 вересня 2020 р., очільник Алєксандр Бастрикін) та Міжвідомчої комісії історичної просвіти (створена 30 липня 2021 р., очолює В. Мєдінский). Переважна більшість аналогових інституцій, покликаних затулити рота всім незгодним, створені указами президента і переважно підпорядковані йому ж. Їхнім завданням, як зазначається, є «забезпечення планомірного та наступального підходу до питання відстоювання національних інтересів Російської Федерації, пов'язаних із збереженням історичної пам'яті та розвитком просвітницької діяльності в галузі історії»[93].

Отже, оголошення чи не наступальної операції на історичному фронті було передвісником СВО. Легітимація російського експансіонізму маніпулятивними практиками перейшла в наступну фазу – забезпечення і підтримання наступальної потуги окупаційних військ, придушення інакомислення всередині РФ. Центральну роль у цьому відіграла маніпуляція із тою ділянкою історичної пам'яті росіян, що відповідала за Другу світову війну.

З височини сьогодення можна цілком обґрунтовувано стверджувати, що міф Великої Вітчизняної війни (ВВВ) був поставлений в епіцентр розбудови путінської Росії не випадково. Культ ВВВ є не просто центральною скріпою сучасної ідентичності росіян, а й предметом гордості масової людини. Причому росіяни гіпертрофують внесок СРСР у перемогу, приписують внесок СРСР сучасній Росії і спромоглися перетворити урочистості на чи не магічний масовий обряд. Власне, перетворення «Великої Перемоги» на частину маскульту, масовізацію і акумуляцію ідеологічного афекту, з одного боку, та профанізацію і вихолощення ціннісної складової, з іншого, можна вважати вбивчою знахідкою політтехнологів, що «замкнула» в єдине ціле минуле і сучасність, смерть і життя, ставши джерелом хронічної негативної мобілізації.

Культ ВВВ перетворився не лише на центральний елемент «новітньої зборки» масової ідентичності путінської доби, а й на її форматівну матрицю. Саме через це культ Перемоги (саме так – з великої літери) переріс у культ наступальної війни (бо саме таким був пакт Ріббентропа-Молотова і задум Сталіна). Пафос величі російських жертвоприношень на олтар перемоги над нацизмом трансформувався у жагу жертвоприношень на олтар *«рускаго міра»*. А теза про ключову роль росіян у перемозі над нацизмом – на ідеологему про право росіян вирішувати майбутнє сусідніх держав і народів, застосовуючи безмежне і немотивоване насильство.

Як слушно зауважив Сергій Громенко, ««Велика Перемога» остаточно перетворилася з громадянського культу «нульових» на фактично квазірелігію (із власним, геть не православним Головним храмом ЗС РФ). Її догмати віри

[93] Герейханова Айсель. Владимир Путин создал комиссию по историческому просвещению. RG.RU. 2021. 02.08. https://rg.ru/2021/08/02/vladimir-putin-sozdal-komissiiu-po-istoricheskomu-prosveshcheniiu.html

відомі і незмінні, будь-яка спроба поставити незручне питання про війну прирівнюється до богохульства, а «виправдання нацизму» і зневага ветеранів-«святих» карається важче, ніж образа почуттів віруючих – до 5 років ув'язнення проти лише примусових робіт»[94].

Міф ВВВ, про токсичність якого понад тридцять років казали вітчизняні історики, і який весь цей час перебував в епіцентрі російсько-українських історичних війн, став таки важелем тоталітаризації/фашизації Росії і росіян. Саме він став осердям «шизофашизму». Проблема нині полягає не лише в тому, що, словами Т. Снайдера, масовий росіянин називає фашистом когось, сам будучи фашистом. Проблема полягає в повному зламі історичної свідомості як такої. Наразі ідеться про те, що рашизм намагається, і не без успіху, перемістити росіян у двовимірний світ, в якому змінюваний час та історичний поступ відсутні як такі. Це і є одним з центральних наслідків «великого обнулення», яке маніфестує: незмінність влади, незмінність Росії, незмінність політичної системи координат – зациклення історичного часу, в якій Росія Івана Грозного/Петра I/Сталіна/Путіна – суть одне й те саме. Циклічний історичний час – чисте сучасне варварство, де нічого не змінюється під омофором культу предків і смерті.

Після ретельного аналізу історичної політики Кремля і змін у масовій свідомості, які вона спричинила, Л. Гудков дійшов висновку, що «низка особливостей російської масової історичної свідомості пов'язані з незавершеністю модернізаційних трансформацій і спротив їм, загалом – з нездатністю Росії сформувати сучасні цивілізаційні (правові, політичні) інститути. Причини мають системний характер, хоча конкретне їхнє виявлення і дія обумовлені кожного разу своєрідною композицією сил, структурою влади і навколо владних еліт»[95].

Привертає увагу, що в цій композиції відсутність правдивого інтересу до власної історії виступала і підосновою, і наслідком провалу модернізації. Власне, ідеться про те, що посттоталітарний транзит і повноцінна (не плутати з частковою модернізацією згори) соціальна модернізація неможливі без усвідомленої цікавості до власної історії, «створення» національного наративу як смислової основи державного суверенітету та «активатора» націєтворення, що своєю чергою абсолютно неможливі *до* самоосмислення, яке починається з осмислення минулого. Політична і соціальна суб'єктивізація, що властиво і є змістом модернізації, апріорі неможлива без суб'єктивізації історичної свідомості, сепарування соціальної та індивідуальної історії з політичної історії та історії держави. Домінування історії держави як центрального фокусу історичної розмови всередині суспільства означає, що суспільство залишається демографічним ресурсом Голема держави, а не

[94] Громенко С. Іван Віссаріонович Путін. Як працює історична машина РФ. Український інститут майбутнього. С. 65. https://drive.google.com/file/d/1a9Yt0p09TtR9L3kn1xaIdRQqcatjAzwF/view

[95] Гудков Лев. Возвратный тоталитаризм. Т.II. https://knizhnik.org/lev-gudkov/vozvratnyj-totalitarizm-tom-2/1

його співтворцем. З історичного погляду воно залишається блідою тінню того, що вважається насправді цінним і таким, що має незаперечний сенс – необмеженого суспільством самовладдя, що певним чином трансформуючись, трансцендентно лишається незмінним, самим фактом незмінності «доводячи» особливий російський шлях. Отже, «вічна» держава позбавляє народ і людину місця в історії. Власне, ідеться про вторинність народу і відсутність його власної долі. Сурогат історії інституційної надбудови соціального організму видається за його власну живу історію. Життя підміняється ілюзією життя (існуванням/виживанням), а з цим «фокусом» крім того відбувається катастрофічна метаморфоза із самим процесом мислення як таким.

На прикладі ставлення росіян до революції 1917 року Л. Гудков описував алгоритм так: «...Сама по собі структура уявлень про минуле відтворює характер легітимації влади в суспільстві, яке не має правових та інституційних механізмів зміни влади. Відсутність можливості політичного цілепокладання, вільної рефлексії і громадського обговорення майбутнього, пріоритетів національного розвитку і засобів їхнього досягнення обертається тим, що майбутнє (час надій і сподівань) моделюється за образами бажаного, але нездійсненого минулого, утопії не майбутнього, а нереалізованих надій і ілюзій позавчорашнього дня. «Учорашнє» минуле сприймається як найтяжча криза, хіба що не катастрофа, до якої призвели помилкові чи злочинні дії вождів і правителів, «сьогоденна» сучасність – проблемний, незрозумілий і невизначений стан, проміжний по типу його сприйняття, тобто таке, що усвідомлюється як перехідне до чогось іншого, що може бути або гірше, або краще за сучасність, а тому слід повернутися назад, до ідеальних висхідних зразків, аби продовжити перерваний з тих чи інших причин хід подій»[96].

В доступній пересічному росіянину формі ця теза виглядає так: всі правителі до Путіна вели Росію те так і не туди, реперною точкою фатальних змін став крах СРСР («найбільша геополітична катастрофа»), отже – саме Путін (як незмінний, а від того – непогрішимий вождь) має повернути Росію назад («можем повторить»), хоч досі жодним чином не прояснено – назад: це куди? В яку з чотирьох попередніх міфічних Росій? Втім, народ того і не запитує. Масова людина живе за принципом – Путіну видніше.

Не складно помітити, що хід думок, алгоритм роботи з минулим повторює багатократно викладений спочатку євразійцями, пізніше Іваном Ільїним, згодом сотнями і тисячами інтерпретаторів, які лише змінювали «висхідну точку» і обриси «золотого віку». Відсутність опції осмислення помилок, як спонуки корегування загальноісторичного поступу, перетворює процес роботи з минулим чи то на безкінечні танці на отруйних граблях, чи то на спробу пройти крізь стіну, чи то несамовиті «психічні атаки по трупах» – такі само безсенсові і безперспективні як ті, що десять місяців поспіль відбувалися на

[96] Гудков Лев. Возвратный тоталитаризм. Т.II. https://knizhnik.org/lev-gudkov/vozvratnyj-totalitarizm-tom-2/1

підступах Бахмуту. І все це – з метою покращення минулого! Виправлення, так би мовити, помилок Творця.

Можна казати про втрату здатності до самоосмислення, отже – втрату функціональності, зіпертої на смисли, цінності і досвід попередніх епох. Ментальний і ціннісний розвиток соціального організму, який в літературі часто називають чи то рускім народом, чи то руской нацією, чи то руской цивілізацією, зупинений у глухому куті. Нині цей організм існує без власної правдивої історії та історичної свідомості. Власне, це 140-мільйонний субстрат, масова свідомість якого запротезована квазісвітоглядом. Діагноз – інвалідизація історичної свідомості. В цьому, посеред іншого, поміж українською нацією і російським населенням пролягає нездоланна прірва.

Успішна спецоперація протезування історичної свідомості росіян ідеологічними сурогатами була інструментом легітимації колективного Путіна і задала вектор політичного поступу РФ, але водночас відіграла фатальну роль для росіян, які вкотре в своїй історії збилися на манівці. Вкотре шанс народження модерної нації було втрачено. Два десятиліття, не без успіху, йшлося про те, щоби насадити монополію Кремля на створення візії минулого. Суто за орвелівською формулою «хто контролює минуле, контролює майбутнє», колективний Путін прокладав свій шлях у вічність. Неосмислене міфізоване минуле вийшло на авансцену як стара/нова форма буття і знову стало (хоч і фантасмогорійним) теперішнім, закольцювавши Росію в циклічному часі, коли ніщо не змінюється – лише триває. Криваве зіткнення світу новочасного варварства, не обтяженого путами цінностей, гуманізму і закону, з його антиподом – світом відповідальності і гуманізму, обумовлене посеред іншого суто доісторичним, або ж язичницьким/магічним ставленням до часу (Хроносу) – де людина, як безсуб'єктна і безсила по суті істота, живе за сонячним циклом, народжуючись/помираючи у водокруті природного процесу самовідтворення і будучи безвольною іграшкою вищих сил (богів і вождів). Тут роль особистості мінімальна, її фактично немає. Людина не *діє як особистість*, вона *існує як частина більшого.*

Похід нового варварства «рашизму» проти світу цивілізації почався з України – колиски та колишньої інтегральної частини Російської імперії, не випадково. Він мислився як перша фаза «священної війни» варварів-язичників проти юдео-християнської цивілізації та країн, що постали на її фундаменті. Коли насадити цей тактичний план не вийшло, Україну вирішили знищити вже не ментально і культурно, як мислилося перед тим, а в реалі: разом з історією, історичною пам'яттю, культурою та її носіями. Наголосимо: російські бомби і ракети, що несли «світло російської культури» по-рашистськи, не робили винятку за етнічною ознакою. Однаково безжально вони вбивали і калічили євреїв, греків, росіян, болгар, українців – всіх громадян України – і живих, і мертвих, і ненароджених.

Безвідповідальні ігри з історією стали для росіян фатальними.

Фінально ідеться про чергове маніакальне загострення комплексу неповноцінності, який впродовж віків компенсується завдяки міфізації і сакралізації

власної історії, відповідно – спотворення історичного поступу Росії, позбавлення росіян найменшої можливості витворення адекватної історичним реаліям світової цивілізації власної історичної свідомості, без якої неможлива адекватна ідентичність. В світі історичних сурогатів, міфів та казок постала хибна історична свідомість і хибна (рос. – *ложная*) ідентичність.

Низка її сутнісних ознак перетворили її на онтологічно ворожу духу західноєвропейської цивілізації.

1) Рускіє (тут нам ідеться про офіційний історичний канон, що з певними, на загал косметичними, змінами існує від кінця XVIII ст.) усвідомлюють себе як старші/основні спадкоємці так званої Давньої Русі[97] із центром у Києві. Цей системотвірний міф походження (а кожен історичний/політичний міф є основою розбудови цілої інформаційної мережі смислів, цінностей та настанов) є вкрай небезпечним для України. Бо ж у ньому Київ є сакральною «колискою», що перебуває на умовно-своїй-чужій території. Відповідно до геополітичних змін кінця XX сторіччя правителі РФ не могли озвучувати прямо свої претензії на Київ, втім базової ментальної суперечності *кожного росіянина* це не вирішувало. В цьому сенсі репліки про решту «сакральних» російських міст (Севастополь, Херсонес, Запоріжжя) чи територій (Новоросія, Донбас), урбаністичних маркерів (всіх цих пам'ятників/ідолів та назв вулиць) – є лише інверсією базового міфу про Київ – матір міст *руских* (до речі, також перевертня, оскільки у легендарного літописця йшлося про міста *руські* (тобто, давньоруські), а не *російські=рускіє*).

Втім у даному випадку важливі не системні маніпуляції історією Русі, а те, що у витвореному російськими історіографами чинному офіційному історичному каноні (саме він, подібно матриці, форматує масову свідомість все нових і нових поколінь росіян) Київ і Україна постають як належна тим самим росіянам отчизна (прадавня земля предків). Дарма, що на ній, не змінюючи місце проживання від появи самої Русі мешкає левова частка сучасних українців, і саме для них, а не росіян, – вона є вітчизною. Саме їхній родовід, а не родовід мешканців РФ, мільйонами корінців і цілими родовими деревами уходить вглиб української землі на принаймні дев'ять сторіч.

---

[97] Показовим фактом приватизації київського спадку стало розміщення бюстів київських князів (авторства одіозного Зураба Церетелі) на «Алеї правителів Росії», відкритої наприкінці травня 2017 р. в Москві. Пізніше композицію доповнили бюстами радянських лідерів і Б. Єльцина. Впродовж 2021 р. обговорювалося питання перенесення, скульптурної композиції, що виглядає як аракчеївський шомполовий стрій, з затісного для неї Петроверігського провулку до Пензи. Однак, без наслідків.

Навколо нав'язливої тези «про понад тисячолітній досвід самостійної державності» дискурсивно конструюється як внутрішня, так і зовнішня політика Росії, що вип'ячується як така, що надає РФ виняткові права порівняно із рештою «молодих» країн і вже, безумовно, порівняно з Україною, яку де створили більшовики. Перекочувала вона і в оновлену «Концепцію зовнішньої політики РФ» (31 березня 2023 р.). (Концепция внешней политики Российской Федерации. Президент России. http://static.kremlin.ru/media/events/files/ru/udpjZePcMAycLXOGGAgmVHQDIoFCN2Ae.pdf)

2) Домодерна свідомість росіян і вже згадуваний комплекс меншовартості не дозволяють «перетягнути» відлік російської історії у більш віддалені від Київської Русі історичні епохи. Бо ж ця маніпуляція не просто омолодить (отже, в їхній системі координат – знецінить «тисячолітню російську цивілізацію»), а й зруйнує всю пов'язану із «київським міфом» систему координат – йдеться про структуру і форми побудови політичної влади (київська/православна чи московська/ординська), соціальних відносин, зрештою і самої «великої російської культури», яка є цілковитим «подражаниєм» західноєвропейським зразкам.

3) Ідентичність росіян, як була, так і лишається не самодостатньою. Центральним фокусом алгоритму самоусвідомлення по-російському виступає не сам росіянин (базове питання – хто я?), а його умоглядні вороги та взірці для наслідування. Опосередкованість – бо росіянин і Росія осмислюють себе через порівняння з кимось, а не автентично – приводить до ступору творчості. Росія не творить свій власний світ, а лише мавпує принадні зразки (механічно «позичаючи» найбільш застосовне) чи воює з ними, як з абсолютним злом, що де на Росію посягає. Ця споконвічна дихотомія доволі оригінально викладена Даніілом Коцюбінським у концепті «цивілізації ресентименту»[98].

Підсумовуючи, зауважимо – масова історична свідомість росіян в нинішньому своєму вигляді не дозволяє їм не лише безконфліктно інтегруватися в навколишній світ, не лише перетворює на джерело необґрунтованої великодержавницької пихи та варварства, а й не дозволяє їм хоч якось просуватися шляхом соціального прогресу, тобто – соціальної модернізації, оскільки блокує на масовому рівні політичну суб'єктивізацію населення. Сурогат історії РФ, що становить ментальну основу сучасної ідентичності росіян є штучно створеним синкретичним ментальним наркотиком, покликаним тримати понад сотню мільйонів людей у стані імперського нарцисизму і рабської покори владі водночас. Так би мовити, два в одному. Він блокує історичний прогрес як такий. Під його дією перебувають всі: мобілізовані, «путінські гаманці»/олігархи, освітяни, митці, пересічні домогосподарки. Всі поводяться як одурілі від запаху крові і відчуття вседозволеності дикуни, для яких нема межі розлюднення. Попри зовнішні ознаки цивілізованості, вишуканий одяг, найдорожчі прикраси, володіння іноземними мовами, вузовські і навіть наукові дипломи росіяни демонструють, що вони залишається племенем, що сповідує поганство і сіє смерть у її первісному вимірі. В цьому сенсі носії ментальної *руской* матриці перебувають у Дні бабака по-російському, блукаючи колом «зачарованої» історії. Сила, спроможна вивести цей демографічний конгломерат з затяжного ментального кайфу на разі відсутня. Так само відсутня воля «пацієнта», що керується нав'язливою ідеєю «можем повторить».

---

[98] Коцюбинский Даниил. Почему в России невозможно китайское чудо? (По материалам публичной лекции, прочитанной в ИА «Росбалт» 10 апреля 2020 г.) Фонд Либеральная миссия. 24.07.2020. https://liberal.ru/povestka/7619

Від лютого 2022 р. місія Росії і росіян переформульована і чимдалі стає все очевиднішою – знищити світ як універсального Ворога, через якого Росія, її влада, «глибинний народ» усвідомлюють свою інакшість, автентичність, самість. Дарма, що існує частка росіян, які не сповідують руйнівних цінностей «глибинного народу» на чолі з його вождем, тоталітарний консенсус дозволяє позиціонувати Росію як геополітичну єдність, що протиставляє себе світу не ідеологічно, а фізично за парадигмою: або ви – або ми.

Проблема Росії і росіян полягає не в тотальній ретроманії (М. Епштейн). Проблема полягає в тому, що йдеться про вигадане минуле, дисцильований історичний міф величі і Перемоги/перемог, який до реальної історії Росії має дуже опосередкований стосунок. Зрештою не випадково більшовицька футурократія замістилася путінською ретрократією – фатальні експерименти з масовою історичною свідомістю ніколи не закінчуються без наслідків. Головним наслідком експериментів зі штучним моделюванням масової свідомості є втрата індивідуумом контролю над своїм підсвідомим, що призводить до психозів. Саме з цим наразі і зіткнувся світ – з масовим психозом спільноти, яка понад тридцять років намагалася зрозуміти себе, але не змогла цього зробити на реальних підставах, тож – перейшла у світ марень.

«Рольові ігри масштабом у цілу країну» (М. Епштейн), чи то масштабовані квазіісторичні реконструкції (що ними намагалися компенсувати відсутність сучасної ідентичності) перетворилися з інструменту зміцнення «скіп» на інструмент масової лоботомії. Вправи з імплантуванням євразійсько-рускомірсько-імперських галюцинацій призвели до протезування масової свідомості фантазмами квазіісторії міфічних євразійців і міфічної Росії. Сучасна історична свідомість росіян (якщо можна взагалі називати цей набір фантазмів свідомістю) виглядає подібно галявині з казки про дванадцять місяців, де можна існувати одразу в усіх історичних контекстах, окрім реального.

Причини шизофренічності поведінки росіян/Росії ,таким чином, обумовлюються не давньою дихотомією ординства і західництва, як взаємозаперечних векторів історичного поступу, а духом заперечення, що не дозволяє будувати нічого в позитивному контексті – лише всупереч *(«всему миру назло»*). Ординський міф є однією з безлічі порожніх оболонок, які правдиво камуфлюють відсутність суті, автентичного внутрішнього наповнення Росії. Таким є і міф Сталіна, що став взірцем політичної інструменталізації історії і унаочнив алгоритми державної історичної політики і методик вибудовування іміджу влади через експлуатацію історичних уявлень. Й. Сталін прижиттєво створив свій власний культ, що підняв людину з посередніми освітою, рівнем культури і ментального розвитку на рівень світоча всесвітнього масштабу. Словами Бориса Ілізарова, йому вдалося наповнити «порожню оболонку» безліччю смислів, змавпованих з помітних політичних постатей відповідно до поточного порядку денного[99]. Ключовий висновок провідного дослідника

[99] Время повседневности и время событий. Борис Илизаров. Либеральная Миссия. https://www.youtube.com/watch?v=sTjIkq6ARbo

життєвого шляху Й. Сталіна про «колосальний блеф», за яким приховувався культ Й. Сталіна – особи, яка змістовно нічого з себе не являла, не меншою мірою застосовний до сучасної Росії і її нинішнього «свєточа», який, змінивши безліч масок, намагається тепер зіпертися на зростаючу популярність Сталіна.

За постійного браку легітимності навколо особистості колективного Путіна вибудовується величезна пропагандистька інфраструктура, яка подібно розцяцькованому фасаду прикриває синдром самозванця. Узурпована влада виступає ферментом гниття владної системи на персональному та інституційному рівнях. Бо колективний Путін, власне, і є самозванцем, змушеним створювати фальшивки на всіх рівнях свого існування. Це виявляється нині в карикатурних формах – зокрема, у мові, яка запозичила відразливі кальки часів Єжова–Вишинського.

Мавпуючи Сталіна же, В. Путін намагається стати головним істориком, політологом, лінгвістом свого часу. Очолити і спрямувати все, зокрема й закони функціонування «великої» російської мови. В це разом діагностує органічну еволюцію тоталітарної системи і її вождя, завданням яких є ментальне окормлення масової людини, яка, занурюючись у хитросплетіння вигаданої історії нескінченної боротьби світу з Росією, відмовляється від пошуків сенсу свого власного життя. Очевидна одержимість простого обивателя питаннями глобальної історії, геополітики, протистояння світових релігій на тлі занедбаності власного життя є специфічною рисою людини, яка в такий спосіб відмовляється від себе і того, що важливо особисто для неї[100].

В цій катастрофічній ситуації взаємного розчинення і обопільного «поїдання» вождя/народу не здатні нічого принципово змінити й інтелектуали, головним призначенням яких за означенням є формування нових смислів. На жаль, запит на це відсутній. Він відкидається чинним режимом, що сфокусований на вибудовуванні ізольованої і, що важливо, негативістьки-апокаліптичної щодо навколишнього світу імперії. Запит на реальне осмислення історичного шліху відсутній в інтелектуальних колах, не кажучи про масову людину. Яскравою ілюстрацією цього сумного висновку стала одна з багатьох дискусій, проведених Фондом «Ліберальна місія» стосовно обговорення книги Євгенії Льозіної «Опрацювання минулого…» (повна назва рос. *«Проработка прошлого. Практики переходного правосудия и политики памяти в бывших диктатурах. Германия, Россия, страны Центральной и Восточной Европы»*), відзначеної премією «ПолитПросвет» (2022). Сама постановка проблеми авторкою, а також схвальна реакція інтелектуальних росіян – передусім мігрантів 2022 р. (так званих релокантів), відрадна і засвідчує, що осмислення катастрофи 2022 року на часі. Проте обговорення книги продемонструвало неготовність навіть фахової спільноти сприймати проблему інакше, як через призму західноєвропейського тоталітарного/посттоталітарного/політологічного дискурсів з позицій передусім політичної

[100] Див.: Время повседневности и время событий. Константин Пахалюк. Либеральная Миссия. https://www.youtube.com/watch?v=yy4HH6__ThI

інструменталізації проблеми історичної пам'яті та її впливу на процеси націє- і державотворення (словами Василія Жаркова «розмова про історичну пам'ять стала симулякром розмови про політику»)[101]. Ця звична російському інтелектуальному середовищу (як провладному, так і опозиційному) підміна на разі не усвідомлюється російськими інтелектуалами, які перебувають в самому епіцентрі ментальної і смислової катастроф. Ще важливіше – відсутній запит на осмислення історії РФ, історії Росії зокрема, поза контекстом політики з позицій *пошуку істинного знання.* Це, власне, і є гальмом, що унеможливлює модернізацію цієї етнокультурної спільності впродовж останніх кількох сторіч. Ідею модернізації путінські політтехнологи і пропагандисти вкотре підмінили ідеєю повернення до традицій.

Водночас, скільки б у Росії не говорилося на всіх рівнях, зокрема й на найвищому офіційному, про необхідність дотримуватися й розвивати традиції, про це не йдеться. Кожен, хто професійно займається історією, свідомий того, що сучасний режим, еліти та пересічний обиватель мавпують не одвічні «традиції»[102] Росії, а радянські формати та стереотипи соціальної поведінки і громадського життя. Це стосується суті і стилістики промов державних посадовців, логіки формування державної доктрини, інструментарію та стилістики діяльності ЗМІ, історіографічних канонів та ґранднаративу, управління освітою, зрештою – культури повсякдення. Сучасна руская матриця є сплавом імперських смислових кліше, євразійських мисленнєвих штампів, більшовицьких репресивних практик та всеохопних цинічних брехні і злочинності. Це – рускій неототалітаризм (рашизм). Він перебуває на висхідній і зробив заявку на те, аби затвердитися як провідний глобальний тренд майбутнього. Історична демагогія є його інструментом, а провоковані Росією «історичні війни» – складовою глобального наступу рашизму.

---

[101] Незавершенная проработка прошлого. Либеральная Миссия. 2023. 10 березня. https://www.youtube.com/watch?v=lX1hPR5X38M&ab_channel=%D0%9B%D0%B8%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B0%D1%8F%D0%9C%D0%B8%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%8F

[102] Про це зокрема вкотре на засіданні Ради глав держав СНД 11 жовтня 2019 р. в Ашхабаді казав Путін: «Нічого проти лібералізму не маю. Але у нас є свої традиції, свої віками усталені культурні форми взаємодії. І чому ми не повинні ними дорожити і чому не повинні розвивати і підтримувати це? Нема таких підстав». (Путин: Меня пытаются «пощипывать» по поводу моих слов о либерализме. EurAsia Daily. 2019. 11 октября. https://eadaily.com/ru/news/2019/10/11/putin-menya-pytayutsya-poshchipyvat-po-povodu-liberalizma) Тут, як практично усюди в виступах президента РФ, виявилася кричуща маніпуляція — лібералізм не є «традиційним надбанням» у жодній країні світу, він є продуктом модернізації, а не неухильного дотримання якихось міфічних традиційних цінностей.

Висновки й рекомендації

Характеризуючи сучасну історичну політику Росії, варто наголосити на сутнісній дистанції, що розділяє російський і світовий досвід оприявлення народженого західною гуманітаристикою поняття «історична пам'ять». Як і більшість явищ і феноменів життя РФ, воно також є симулякром – наслідком запровадження комплексу цілеспрямованих дій, підпорядкованих меті *розбудови цілком автономного історичного дискурсу вигаданої Росії у вигаданій світовій історії.*

Більше, ніж будь-де серед країн, які претендували на позірну демократичність, у Росії історична політика застосовувалася як інструмент корегування масових налаштувань передусім задля зміцнення чинної влади.

Від 2004 р. зловживання штучними гаслами «величної історії» «великої країни» перетворилися на дієвий політтехнологічний інструмент забезпечення перемоги В. Путіна у позірно чинній виборчій системі, від 2012 р. – на інструмент продовження владарювання в обставинах його унеможливлювання чинною Конституцією, в 2019–2020 рр. – на інструмент легітимації спотворення Конституції і узурпації влади, від лютого 2022 р. – на інструмент легітимації війни, геноциду українського народу і знищення суверенітету України, з осені 2022 р. – на інструмент легітимації нових територіальних захватів РФ та нормалізації стану так званої цивілізаційної війни.

Впродовж 2022 року в суспільно-політичному просторі набирали обертів процеси вже не маніпуляції, а публічного ґвалтування історії. Державні впливи на масову (історичну зокрема) свідомість перейшли на якісно новий рівень. Теза «Україна і Росія – уявляються як частини єдиного історичного тіла, відторгнення однієї з частин спотворює, калічить усе тіло» [103] нав'язувалася Кремлем, персонально В. Путіним, як системотвірна геополітична константа. Створення смислової рамки нового штучного/мертвого неоімперського ґранднаративу, покликаного стати фундаментом новітньої форми *рускої* тоталітарної системи, вийшло на фінішну межу. Історичний ревізіонізм, про неприпустимість якого впродовж трьох пострадянських десятиліть волали чи не всі публічні особи РФ (щоправда стосовно решти пострадянських країн), перетворився на провідний чинник розбудови альтернативного минулого і альтернативної реальності, які нав'язуються решті світу як еталонна матриця. Базові складові цього конструкту озвучені В. Путіним у статті «Про історичну єдність рускіх та українців»[104], його виступі при оголошенні так званої СВО, подальших заявах упродовж 2022–2023 рр., зокрема посланні до Федерального зібрання[105].

---

[103] Касьянов Георгій. Past continuous: історична політика 1980-х – 2000-х. Україна та сусіди. – Київ, 2018. – С. 352–353.

[104] Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. Президент России. 2021. 12.06. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66181

[105] Послание Президента Федеральному Собранию. Перзидент России. 2023. 21.02. URL: http://www.kremlin.ru/events/president/news/70565

Подальшу деформацію/інвалідизацію історичної свідомості росіян обумовлюють зустрічні взаємообумовлені процеси. 1) Відбуваються подальша уніфікація і спрощення загальнообов'язкового стандарту історії (через сферу шкільної освіти), вибудованого відповідно уподобань і бачення ключових постатей чинної влади. При цьому В. Путін виступає «верховним» істориком країни, що монополізував право тлумачити і давати політичну оцінку історичним подіям і постатям. 2) Настав час «кардинального переписування (словами Мединського) ключових історичних періодів і створення позбавленого внутрішніх суперечностей офіційного історичного наративу, що стане матрицею «штампування» масової людини тоталітарної доби з типовими, визначеними владою характеристиками свідомості і алгоритмами мислення. При цьому важливо, що, як і в кожній тоталітарній системі, офіційний історичний наратив є дисцильованим ідеологемним продуктом, що має лише позірну подібність до історії як такої, наукового історичного знання зокрема. Перетворення офіційного історичного наративу на форму квазірелігії/квазіідеології (що особливо наглядно виявляється в непропорціному представленні в ньому культу ВВВ та СВО) унаочнює переможну ходу консервативної революції та тоталітарний розворот РФ.

Сконструйнована за настановами і відповідно до бачення В. Путіна умоглядна «історія» використовується для прискорення процесів тоталітаризації («згвалтування історією», словами Діми Зіцера)), промисловизації вирощування нових поколінь «людини юрби», основним і єдиним призначенням якої є демографічне забезпечення довічної війни тоталітарної Росії із ворожим їй світом. Цей тренд подібний до радянського (комунобільшовицького) експерименту з масовою негативною мобілізацією (хоч та базувалася на ідеях всесвітньої пролетарської революції). Відпрацьовується вона через нав'язування парадигми «історичної битви» «країни-цивілізації» Росії із північно-атлантичною цивілізацією за творення багатополярного світу.

Спотворена історія Росії використовується як аргументна база самодостатнього аксіоматичного дискурсу ненависті, що перебуває в основі світоглядної рамки рашизму.

Спотворений, певним чином політично налаштований, історичний дискурс та його примусове (зокрема через низку адміністративних приписів і законів, що забороняють «дискредитацію» ВВВ та СВО) нав'язування та імплементація як єдино можливого в освітню систему є інструментом легітимізації неспровокованої загарбницької імперіалістичної війни Росії проти України.

Контекстуальне включення ідеї «вічної війни» Росії та світу має підвищити ефективність індоктринації майбутніх поколінь росіян, що б зробило їх несприйнятливими до усвідомлення суті і наслідків загарбницької геноцидарної війни – отже, убезпечення чинного керівництва, «глибинного народу» і військових злочинців відповідальності за злочини і злочинну бездіяльність.

Байдужість і утилітарне ставлення до власної історії, як збірки достославних реляцій, є наріжним каменем свідомості масової людини, що є водночас і жертвою, і заручником, і творцем «циклічної історії» рускаго тоталітаризму. В цьому сенсі нездатність усвідомити причини хронічної соціальної напруги всередині російського суспільства є внутрішнім джерелом імперіалістичної експансії, що виносить енергію руйнування назовні.

Повернення до фактично радянської системи індоктринації через історію і систему політінформацій перетворює спотворений курс історії Росії на нову форму громадянской релігії та ідеології, щоправда позбавленої класичних політичних ознак. Власне, альфою і омегою цієї квазіідеології/релігії є сама міфічна Росія та її влада, вождь і народ як умоглядне трансцеденте. Оформлення тенденції як даності засвідчене запровадженням єдиного курсу історичної освіти і тестування в загальноосвітній школі та її прискорена мілітаризація, які маніфестували перехід сформованої тоталітарної системи в наступ. Уніфікація історичної свідомості та монополізація ядром тоталітарної системи права на «історичну правду» та «історичну справедливість» віднині перетворюється на інструмент доформатування стану масової свідомості до геополітичних завдань чинної влади – режиму війни на виснаження з навколишнім світом.

Офіційний історичний наратив перетворюється на джерело неподоланного конфлікту зі світом, який намагаються нині накинути всім росіянам, незалежно від їхніх (наявних і доволі диференційованих ще політичних переконань і поглядів). За умови ствердження цей тренд спроможний завершити тоталітарний транзит Росії, перетворивши її на ментально замкнену і самозациклену систему. Основні напрями та інструменти монополізації сфери управління масовою історичною свідомістю докладно проаналізовані С. Громенком[106].

На разі розгортається завершальна фаза нормалізації масової свідомості тоталітарного зразка в навчальних закладах, метою якої є затвердження російського неототалітаризму (рашизму) як основи проекту майбутнього РФ. Вже не приховується, що перспективним орієнтиром є існування РФ у стані «обложеної фортеці». Тож, процеси архаїзації (методологічної передусім), ідеологізації та уніфікації (С. Громенко[107]) базової історичної освіти обумовлені стратегічними завданнями Кремля.

Політизуючи і мілітаризуючи, всупереч чинній Конституції середню і вищу школу, Кремль формує фундамент тоталітарного світогляду, загальнообов'язкового для мешканця РФ. Рамка «історичного світогляду» наступних поколінь мусить вибудовуватися централізовано, уніфіковано і на засадах модифікованої відповідно до завдань так званої СВО доктрини «*рускаго міра*».

Отже, тоталітаризація в рамці путінської Росії стає незворотньою. Маргіналізація, заборона і знищення виявів «Іншого» в картині минулого і сучасності путінської Росії стає питанням часу.

---

[106] Громенко Сергій. Фабрики зомбі. Яким вийде зі школи нове покоління росіян? Ukrainian institute for the future. К., 2023. С. 45.

[107] Там же.

Не важко помітити, що Кремль повертається до більшовицьких методів роботи з масовою свідомістю і ставить на штучне зрощування тоталітарної маси через найбільш масовий соціальний інститут – школу (і базову, і вищу). Отже на разі ідеться вже не про пропаганду як таку, а про створення «інкубаторів» нової людини з новою ідентичністю – ідентичністю змодельованою кремлівськими політтехнологами. В її основі за відсутності класичної політичної ідеології перебуває модифікований політтехнологічний конструкт *«рускаго міра»* – аполітичний, еклектичний, позаісторичний, що претендує на універсальність і позачасовість, не потребує політичної чи наукової апробації, оскільки є самозрозумілим і природнім для мешканців «країни-цивілізації».

Дуже важливо розуміти, що ця система за своїми внутрішніми параметрами є тоталітарною імперією, заточеною на екзистенціальну боротьбу з ліберально-демократичним світом. Передусім з Україною як уособленням «відступництва» від «вічних» російських традиційних цінностей і скріп, «ударним кулаком Заходу, націленим проти Росії»[108], «головним тараном проти Росії США та НАТО»[109].

Не менш важливо розуміти, що парадигмальна рамка «цивілізаційної війни» є самовідтворюваною і закладена на всіх рівнях функціонування офіційної культури, освіти, науки і мистецтва.

Підсумовуючи викладене вище, можна констатувати, що рашистська Росія явила світу нову історичну форму неототалітаризму в облаштунках глобального світу та світу постправди. Ця ситуація, зрозуміло, розширюватиме методологічну рамку теорії тоталітаризму і посттоталітарного транзиту. Принаймні фокусне питання, яке цікавило засновницю тоталітарної школи Х. Арендт (так звана криза ХХ сторіччя була випадковим збігом низки чинників, «чи, навпаки, на світі є така річ, як *природа* тоталітарного правління, і чи має вона власну сутність, чи можна її порівняти з іншими формами правління, відомими західній думці з часів стародавньої філософії, і чи можна її так само визначити»?) у світлі поворотного тоталітаризму в Росії постає в якісно новому світлі.

Звір з безодні не просто повернувся у новому обличчі, в тому самому місці. Він змінив колір, відкинув ідеологічні обмеження, позбувся моралі і – зневаживши всі позірні нашарування юдо-християнської цивілізації – став на шлях заперечення не окремого її сегменту, чи етнічної групи, а її загалом.

Рашистська Росія – це антицивілізація, виклик частини цілому. Причому такий виклик, який претендує не на самостійність, відрубність, а на універсальність, на поглинення/знищення цілого і перетворення цілого на ніщо.

Тоталітаризм і лібералізм – антиподи. Лібералізм по суті своїй є Ворогом (Іншим) тоталітарних режимів і систем. Не демократія – бо вони самі є хоч і перверсивними але демократіями, а саме лібералізм. Передусім – ідея вільної (суб'єктної) *Людини* і всієї політично-культурної інфраструктури, що дозволяє

[108] Фраза з підручника історії авторства В. Ніконова.

[109] Фраза з підручника історії авторства Мединського.

політичну суб'єктність людини реалізовувати. Саме послідовне і системне винищення ідеї лібералізму на всіх поверхах існування держави і соціуму зрештою руйнує і те, і те. Замість сукупності індивідуумів, які перебувають у складних соціокультурних і політичних взаєминах, через тотальний терор постає погромний натовп (за Х. Арендт – «людська множина наче зникає в Одній Людині велетенських розмірів»), а сама людина переводиться в режим «голого життя» (Дж. Агамбен).

При цьому, як засвідчує досвід, за умови тривалого існування, тоталітарна система примудряється винищити в людині не лише прагнення до свободи, а і саме її розуміння. Інвалідизація особистості, атрофія навичок самостійної соціальної взаємодії і спільного со-творення, є основним наслідком панування тоталітарних практик. А крім того – постання домінантної популяції носіїв тоталітарної ментальної матриці, що гальмує, а часто призводить і до поразки (як у випадку Росії) посттоталітарного транзиту.

Рашистська Росія генерує якісно нові загрози ментальному здоров'ю світу, що перебуває в стадії активної трансформації, спричиненої процесами глобалізації, інформаційної революції, пандемії, політичної радикалізації, вибухового зростання популізму і правого радикалізму, а тепер – рашистського виклику. Останній можна вважати найбільш деструктивним фактором, оскільки він унеможливлює пошук конструктивних виходів внаслідок руйнування системи ментальних координат. Йдеться про систему, яка втратила розуміння добра і зла, закону та злочину, гуманізму та людоненависництва, правди і брехні.

Розробляючи тактику і стратегію відносин з РФ, сучасні геополітичні актори мають враховувати, що рашистська Росія – це онтологічно протилежна структура політії, аніж країни вільного світу. Взаємодія ліберально-демократичного світу і тоталітарної системи в договірному полі, на засадах співробітництва і добросусідства неможлива. На етапі автономізації (ізоляції) тоталітарної системи має йтися, по-перше, про стратегію її стримування і виснаження; по-друге, про системні заходи мінімізації ризиків і загроз, які вона генерує для тих, кого ідентифікує, як свого Ворога.

Водночас рашистський виклик є лише верхівкою тектонічних процесів, що розгортаються в товщі глобалізованого світу. В рашизмі людство віч-навіч зіткнулося з загрозою глобального неототалітарного виклику. Заявка на переформатування світу на засадах неототалітаризму проголошена вголос. Придушуючи меншості і культивуючи агресивні соціальні фобії, путінська Росія універсалізувала ідею права на масове немотивоване насильство, геноцид і навіть онтоцид.

Глобальні актори досі вважають російсько-українську війну виявом удавненого регіонального конфлікту. Натомість його осердям є запізнілий демонтаж російського імперіалізму/колоніалізму і його ментального спадку. Несуголосність парадигмальних систем умовного Заходу, України і Росії пояснюється тим, що для першого сутнісний демонтаж колоніалізму і соціальна модернізація – вже пройдений етап, а двох інших – питання поточного порядку денного. Розлам

між Україною і Росією спричинили різний темп і напрямок соціально-економічної модернізації. В РФ традиційно модернізувався репресивний апарат (в їхньому трактуванні держава) та частково – економіка. В Україні – суспільні відносини та передусім нація. Російський (нині рускій) проєкт і Український політичний проєкт набули вигляду принципово відмінних, що і трактується Кремлем як онтологічна загроза самому існуванню «вічної» Росії.

М. Епштейн підсумовує цю її традиційну ознаку так: ««Рускій мір» – головна ідея сучасної Росії, а його розширення – головна мета держави… Росія нині взагалі не ототожнюється з жодним загальним поняттям – лише сама із собою, з «рускім» як таким («масло масляне»)». В позиціонуванні чинного режиму та його смислотворців відсутня ідея. Зрештою вона замінена висловленим В. Сурковим «бажанням розширюватися». Відсилаючи до роману В. Суркова «Околоноля», М. Епштейн переформульовує ідею путінської Росії: «…рускій мір саме так і визначається ним як нуль, що обертається і розширюється. І дійсно, якщо ми подивимося на практику розширення рускаго міра, то не побачимо в ній жодної змістовності – релігійно-світоглядної чи соціально-економічної – мотивації»[110].

Віддаючи належне витонченості думки, заперечимо. Мета у цього розширення є, попри те, що вона не озвучується. Нею є перетворення на нуль усього, з чим стикається *«рускій мір»*, або ж – онтологічне знищення світу, в якому всі якісні математичні дії з нулем, що змінюють рівень, перетворюють кількість на нуль. Обнулюють, так би мовити. І мовиться це передусім про північно-атлантичну цивілізацію. Її обнулення і є метою рашизму.

Це надзавдання, фактично – нову надідею, рашистська Росія почала реалізовувати з України, помістивши її в епіцентр своєї схибленої картини світу. Відтоді Україна фактично незмінного і повсякчас є об'єктом цинічного повторюваного шантажу. Мусимо розуміти, коли Путін в черговий раз на засіданні Валдайського клубу 27 жовтня 2022 р. проголосив: «Відверто кажучи, єдиним справжнім серйозним гарантом української державності, суверенітету і територіальної цінності могла б бути тільки Росія, яка і створила нинішню Україну»[111], він насправді сказав – фізичне знищення України і українців припиниться лише з поверненням її до зони «рускаго міра». Але він брехав – саме тоді вона буде знищена безповоротно.

З огляду на трансформації, що відбуваються в РФ, державні інститути та інституції мають мобілізувати всі наявні ресурси для зміцнення сталості суспільства до неуникних і чимдалі більш цинічних атак Кремля на інформаційному фронті.

З огляду на те, що радянський ресентимент продовжує чинити потужний вплив на українське суспільство, варто рекомендувати науково-дослідним установам активізувати роботу з дослідження механізмів ідеологічної та ментальної

[110] Эпштейн М. Русский антимир. Политика на грани апокалипсиса. USA, Franc-Tireur, 2023. С. 9.

[111] Заседание Международного дискуссионного клуба «Валдай». 27 октября 2022 года. Сайт Президента Российской Федерации. http://kremlin.ru/events/president/ news/69695

переорієнтації масової свідомості та методик її досягнення. Безліч архаїчних складових історичної пам'яті, міфів та стереотипів, відтворюють пострадянський і радянський спосіб мислення, ставлення до влади та навколишньої реальності, уповільнюючи темпи формування і впливаючи на якісні показники громадянського суспільства. Не дослідивши глибинну суть процесів ментального транзиту постімперського суспільства, складно передбачити перспективи пострадянського транзиту в сучасній Україні. Власне, невиправдано довге затягування останнього, постійні рецидиви загострення ностальгії за СРСР, сплески руйнівної активності лівих партій та доволі висока їхня популярність у середовищі українського електорату, очевидне піднесення червоного реваншизму та популізму створюють соціальний запит на глибоке дослідження практик масового ментального програмування, що стануть основою вироблення відповідних науково обґрунтованих антидотів. Понад те – відтворення тоталітаризму в РФ та консервативний розворот у її ментальному просторі, що, власне, і стали підставою повномасштабної агресії Росії проти України, актуалізують завдання актуалізації досліджень тоталітаризму в його комунобільшовицькій і рашистській версіях. З огляду на онтологічну спадковість рашизму–комунобільшовизму, подальші дослідження інструментів та алгоритмів ментальної контрреволюції як засадничої підстави формування тоталітарної системи набувають нового звучання.

Послідовний, системний і стратегічно прорахований демонтаж (пост)радянського ментального метанаративу в усіх його складових (зокрема, революційній) має стати постійним напрямом діяльності державних органів влади і управління, які за родом своєї діяльності опікуються освітніми, культурними, інформаційними процесами в Україні, інтеграційною політикою. Важливо наголосити, що на часі виведення державної політики декомунізації та протистояння російській інформаційній інвазії на якісно новий рівень – послідовної смислової деконструкції радянського тоталітарного спадку, формування якісно нового рівня культури історичної пам'яті і культурного рівня сучасних українців.

Бажано започаткувати міжвідомчі консультації та робочі групи з метою напрацювання відповідних проектів, робочих і навчальних програм, методичних рекомендацій, рекомендацій для органів влади і управління, ЗС України на основі деконструкції руйнівних тоталітарних ментальних конструктів, а крім того – проектів соціальної та психологічної реабілітації населення тимчасово окупованих територій.

Враховуючи колосальний масштаб завдань, що постануть перед Українською державою в контексті чинної фази російсько-української війни та ІПСО на історичному ґрунті, обмеженість ресурсів, варто визначити вузлові проблеми, які слід врахувати при налагодженні роботи органів влади та управління на постраждалих внаслідок окупації територіях. Слід взяти до уваги щільність і тривалість ідеологічної обробки, якої зазнало населення, рівень дегуманізації соціального середовища. Робота місцевих адміністрацій повинна спиратися передусім на загальноукраїнський дискурс пріоритетності

базових природних людських прав та дотримання законності. З огляду на виклики, бажано завчасно потурбуватися про формування певного набору інформаційних матеріалів, які нейтралізуватимуть найбільш часто застосовувані тези російських ІПСО історичного спрямування.

Як основу для підготовки інформаційних матеріалів можна рекомендувати напрацювання ІІУ НАНУ, зокрема видання: «ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками» (У 2-х кн. – Кн. 2 / Відп. ред. В. Смолій; Упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. – Київ: Інститут історії України, 2022). За умови переведення у простіший формат (роздаточний матеріал, буклети, банери, соціальна реклама і т. ін.) вони можуть відіграти вагому роль в протистоянні російським ІПСО.

Низка практичних кроків щоденної адміністративної роботи, спрямованих на повернення та інтеграцію раніше окупованих територій до загальноукраїнського політичного та етнокультурного проекту, а також підвищення авторитету української держави можуть спиратися на широку суспільну дискусію навколо проблем:

– повного та неупередженого розслідування злочинів проти людяності, тотального порушення прав людини і недотримання соціальних зобов'язань окупаційних адміністрацій;

– неоголошеної інформаційної, військової та економічної війни Росії проти України;

– порушення прав і свобод (зокрема, свободи совісті) на окупованих територіях;

– недопущення застосування принципу колективної відповідальності за окупацію та колабораціонізм;

– обговорення перспектив регіону в складі України (передусім гарантування європейських стандартів прав на мирні зібрання, свободу слова та совісті, недоторканість приватної власності, базових особистих і громадянських прав і свобод тощо);

– широке громадське обговорення обставин і руйнівних наслідків окупації;

– передусім ідеться про тоталітарну сутність рашизму, його онтологічний зв'язок із комунобільшовизмом, злочинну сутність обох цих режимів та їхні злочини (зокрема і геноцидні практики) стосовно українців та України.

Рекомендовано максимальне залучення телебачення з усім ресурсом та інструментарієм його впливу. Найбільшу потужність, як видається, справлятимуть інтерв'ю, репортажі з місцевими мешканцями (найбільш авторитетними, упізнаваними) з постійним віднесенням до загальноукраїнського контексту – в простій, зрозумілій формі вони нейтралізуватимуть реваншистські пострадянські та «рускомірські» смисли та ідеї.

З метою вирішення окреслених вище завдань держава має ініціювати поступовий перегляд навчальної, методичної літератури, історичних сторінок сайтів державних адміністрацій та виконавчих органів влади, які часто-густо не відповідають історичній правді і транслюють ідеї, що суперечать стратегічним

завданням розбудови української державності. Особлива увага має зосереджуватися на діяльності регіональної освітньої мережі, яка є основою стратегії розбудови сучасної української політичної нації. Діяльність освітян має відбуватися на засадах толерантності, популяризації етнічної історії та культури, вписаних у загальний контекст українського націє- і державотворення.

Консультації з академічним та експертним середовищем повинні перетворитися на звичну норму проходження всіх адміністративних рішень, що стосуються як окупованих, так і визволених територій, політики історичної пам'яті, декомунізації і дерашизації. Передовсім це стосується проходження рішень, пов'язаних із здійсненням освітньої, гуманітарної, історичної, економічної, соціальної та етнонаціональної політики держави. Варто визнати необхідним створення постійно діючої експертної комісії з представників органів державного управління, міністерств і відомств, науковців (зокрема Українського інституту національної пам`яті, Інституту історії України, Інституту соціології, Інституту економіки та прогнозування, Інституту держави і права НАНУ тощо), яка здійснювала б фаховий моніторинг та експертизу законодавчих проектів, управлінських рішень та суспільних ініціатив.

Не менш нагальним і стратегічно важливим напрямом державної стратегії має стати інформаційна політика загалом, історична зокрема. Не втрачає своєї актуальності завдання розробки *з залученням широкого кола фахівців* консенсусної за своїм принципом стратегії політики пам'яті. Не йдеться про примирення з комуністичною спадщиною, чи, навпаки, тотальне її засудження. На часі *реконцептуалізація* радянської спадщини. Ця робота не повинна залишитися на рівні академічного здобутку. Держава повинна подбати про найширшу її популяризацію і реконцептуалізацію на цій основі масового історичного дискурсу за-для усвідомлення широкими верствами населення усієї повноти трагізму історичного досвіду України. Розвиваючи цей напрям суспільно значущої роботи, слід врахувати специфіку територій, що входили до складу УСРР. Для них історія більшовизму – не лише історія радянської окупації (як її сприймають Західна Україна чи колишні європейські сателіти СРСР), це ще й історія власних несправджених ілюзій і неосмислених помилок. Допоки ця складова історії України належним чином не опрацьована і, що найважливіше, не донесена до суспільства, доти радянська ностальгія та спричинювані нею сплески соціальної агресії (зокрема й під етнонаціональним чи регіональним забарвленням) становитимуть постійну загрозу українському суверенітету.

Аналогічна робота має розгортатися в напрямі деколонізації історичного дискурсу. Бажано сфокусуватися на його проактивній версії, що вивело би історичну політику України з нав'язуваного Кремлем реактивного формату.

Робота з запровадження політики пам'яті на засадах громадянського примирення, духовного зростання й удосконалення суспільства має бути переведена на рівень державної стратегії і здійснюватися на високому фаховому та інтелектуальному рівні.

З огляду на весь драматизм сучасної геополітичної ситуації та інструментарій пропагандистських практик, які застосовує Росія, слід оновлювати інструментарій протистояння антиукраїнській ідеологічній й інформаційній війні. Реконцептуалізована історія України надасть сучасний інструментарій протистояння ідеологічній експансії Кремля, а крім того – може бути використана для проактивних акцій, метою яких є суб'єктивізація України в глобальному історичному процесі.

Стратегічним завданням українських істориків і української влади є виведення України з затінку російської історії та культури на суб'єктний ментальний простір. Використати вікно можливостей для донесення світу історії і культури України і української нації в повноті і масштабі сутнісного оприявлення – таким є провідне завдання вітчизняних гуманітаріїв, дипломатів, держслужбовців, безпосереднім обов'язком яких є забезпечення культурного розвитку країни та її належне позиціонування в світі.

Варто відзначити потужний просвітницький потенціал та важливість донесення доробку науково-дослідного колективу ІПУ НАНУ до світової громадськості, у зв`язку із чим не втрачає своєї актуальності перекладання праць науковців на світові мови. На часі створення та повноцінне фінансування спеціальної інституції для перекладу та видання найбільш актуальних праць українських істориків англійською, німецькою та російською мовами, а крім того – їх активне просування (зокрема й через дипломатичні канали) на міжнародних майданчиках.

Аналітична записка

Лариса Якубова

Російсько-українські «історичні війни»:
введення в дискурс ненависті і знищення

Комп’ютерна верстка – *Леонід Мигаль*

Підписано до друку 30.10.2023 р. Формат 60х84/16.
Ум. друк. арк. 4,89. Обл.-вид. арк. 5,52.
Наклад 300 прим. Зам. 21. 2023 р.

Редакційно-видавничий відділ Інституту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб’єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.